

**A
KÖNYVNYOMTATÁS TÖRTÉNETE
VASMEGYÉBEN**

**ÖSSZEÁLLITOTTA:
KOVÁTS S. JÁNOS**

**SZOMBATHELY,
BERTALANFFY JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA.
1891.**

TARTALOM

Előszó

Forrásaim jegyzéke:

I.

Bevezetés.

II.

A reformáció fellépte Magyarországon.

III.

A vasmegyei könyvnyomdák előzői.

IV.

Nádasdy Tamás gróf és a sárvári nyomda.

V.

Dévai Biró Mátyás és Erdősi Sylvester János.

VI.

Abádi Benedek.

VII.

Nádasdy nyomdájának termékei.

VIII.

Manlius János.

IX.

**Beythe István. – Beythe András. –
Frankovith Gergely. – Magyar István.**

X.

Manlius sajtójának termékei.

Az új korszak nyomdászata.

*Bertalanffy József
urnak,*

*a legrégebb vasmegyei nyomda tulajdonosának,
a „Vasmegyei Lapok” szerkesztőjének és kiadójának,
tisztelete s barátsága jeléül*

a szerző.

Előszó

A vasmegyei könyvnyomtatás történetét szándéksom megírni kezdetétől fogva napjainkig. De művem nem pusztán a könyvnyomtatás történetére szorítkozik, hanem felöleli az egész kort, hogy a múltnak, mely körül leginkább mozog, annál hívebb képét tükrözze vissza. Célom feltüntetni és vázlatosan rajzolni azokat a szellemi mozgalmakat is, melyeknek megyénk a mohácsi vész után bekövetkezett gyászos napok alatt, a reformáció foglaltsai közt, színtere volt. Nevezetesen szólni fogok azokról a férfiakról, a kiknek anyagi gyámolítása nyomdákban adott létet vagy a kiknek tolla munkát nyújtott a sajtónak; s e mellett tekintet vetünk a közállapotokra, melyek a könyvnyomtatás ügyére segítőleg vagy gátlólag hatottak. Ez által világos áttekintéssel fogunk bírni megyénknek művelődésének egyik fontos ágáról.

Főképen a reformáció korabeli könyvnyomtatásra terjeszkedem ki, mert egyrészt a jelenkorok nem is oly régiek, hogy nevezetes történetök volna, másrészt mert amazok művelődésünk történetében irány és hatás tekintetében sokkal fontosabb mozzanatot képeznek.

A tárgyalás sorrendje következő lesz: szólni fogunk először a közállapotokról, melyek közt a könyvnyomtatás hazánkba, illetőleg megyénkbe beköszöntött, azután egyenként előadjuk a nyomdák történetét, melyek megyénk városaiban támadtak, még pedig keletkezésük rendje szerint: Első lesz a sárvár-ujszigeti, második a németujvári – s ezzel kapcsolatban a monyorókeréki – és németlövői-, harmadik a sárvári-, a negyedik s e korban utolsó a németujvári sajtó története, mely már mintegy fullajtára volt a hamarosan beállt hanyatlásnak s a könyvnyomtatás hosszas szünetelésének megyénkben. A munka befejezése a jelenkori könyvnyomtatás történetének lesz szentelve.

Budapesten, 1891. június elsején.

Kováts S. János

Forrásaim jegyzéke:

Németh János, szombathelyi áldozópap: Magyarországon az első könyvnyomtató-műhelyről. Tudományos gyűjtemény 1817. VIII. 53.

Joannes Németh: Memoria Typographiarum Inclyti Regni Hungariae et Magni Principatus Transsilvaniae.

Ungar. Magasin: Etwas von den Buchdruckereien in Ungarn im XV. und XVI. Jahrhunderte. 1788. IV. k. 440.

Emich Gusztáv és Szabó József: A Könyvnyomdászat Története Magyarországon.

Kretovits József: A Könyvnyomdászat Magyarországon. Typographia 1871.

Századok: Adalék a nyomdászat történetéhez. VI. 1872. évf. 121. I.

Typographia: A Könyvnyomdászat Magyarországon. 1873. évf.

Vajda Viktor: A magyar könyvnyomtatás történetéből. Fővárosi Lapok 1876. 220. sz.

Toldy Ferencz: A magyar nyomdászat 400 éves története. Magy. Ak. Évkönyvei XIV. k.

Ballagi Aladár dr.: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877.

Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. II. k.

Aigner Károly: A könyvnyomdászat vázlata. 1883.

Révész Imre: Erdősi János, magyar protestáns reformátor. 1859.

Kemény József gróf: Erdősi János élete. Uj M. Múzeum 1855.

Dankó József: Erdősi János élete, munkái és hitvallása. Uj Magyar Sion. 1876.

Révai Imre: Dévai Biró Mihály, első magyar reformátor életrajza és munkái. 1862.

Szilády Áron: Erdősy Sylvester János. Dévai Biró Mátyás. Régi Magyar Költők Tára. II. k.

Horváth Mihály: Nádasdy Tamás gróf élete és politikai működése. Buda, 1846.

I. Bevezetés.

A XV-ik század a tudományok és művészetek megújulásának, az u. n. *renaissance*-nak a korszaka, mely alatt a középkor egész társadalma nagy változáson ment keresztül. E kor jellemző tulajdonsága, ugymond *Symonds John Addington*,¹ szellemi volt, mert a gondolat felszabadulását valósítja meg a modern világban. – A tudomány, mely eladdig jobbadán a kolostorok falai közt lelt ápolásra, kilépett a szűk korlátból és az egész emberiség közös kincsivé lőn. A szellemek forrongásba jöttek és kiváló tehetségek tüntek fel minden téren, melyek csillagokként egész korunkig világítanak. A tudomány utáni vágy hirtelen nagyra szökkent; a tanulni vágyók ezrével lepik el a híres európai egyetemeket. Azonban a tanítás nehézkes és lassú volt; mert a könyvek rendkívüli drágasága és ritkasága miatt az előadás csak előszóval folyhatott. De a XV. század derekán megszületett az eszköz, mely a régtől érzett szükséglet képes volt kielégíteni. *Gutenberg János* 1440-ben feltalálta a könyvnyomtatás mesterségét, mely egyszerre világmozgató hatalommá vált.

Az emberi szellem alkotásaink elterjedése a kézirat-másolás lassúsága következtében szerfölött nehezen ment. A könyvnyomtatás által a könnyű és gyors sokszorosítás lehetővé válván, a tudományok terjesztése rendkívül megkönnyebbedett.

Valamivel később, a század vége felé, a vallás terén is élénk mozgalmak támadtak. Az egész középkoron át eladdig a katolikus egyház korlátlan hatalommal uralkodott. Az emberiség végre ráunt az egyháznak utóbb kellemetlenné vált gyámkodására, s lerázni igyekezett magáról. Az egyház és hívők közti ellentét egyre élesebbé lett és csak szikra kellett, mely a magába fojtott forrongást fellobbantsa. *S Luther* fellépte valóban lángra is gyújtotta a viszás állapotokkal elégedetlenek szívéét. A gátot szakasztott ár feltarthatatlanul terjedt szét Európa minden tája felé. Azt tanítván, a mire évek óta ezren meg ezren vágyva-vágytak, az új elvekhez és tanokhoz csatlakozók száma nőttön nőtt. Így született meg a *reformáció*, mely Európa majdnem minden államában új korszaknak nyitotta meg hajnalát.

A mondottakat azonban koránsem arra kell magyarázni, mintha a reformáció keletkezésének oka a pápák vagy *Luther Márton* személyiségében rejlett volna; *Guizot Ferencz*, híres francia történet-író, szavai szerint a reformáció indító oka az volt, hogy az emberiségben akkor lett erőssé a szabad vizsgálódás és gondolat-szabadság utáni általános vágy, melyet aztán sikerült is kivívnia.

A reformáció a szabad kutatás és gondolatszabadság elvét hirdetvén, mindenkinek kezébe igyekezett adni a szentírást, az új vallás kútfejét; s épen ez a körülmény adta meg a könyvnyomtatásnak azt a nagy jelentőséget és fontosságot, mely által oly gyorsan világmozgató eszközzé lett. Mert bár a sajtó, az újabb kori műveltség e hatalmas organuma, a renaissance-korban született s alatta élte első korszakát, mégis csak a reformáció által emelkedett a modern tudományosság egyik fő közvetítőjévé. »A sajtók *Luther* nélkül, mondja *Salamon Ferencz*, jeles történetírónk, egyik tanulmányában, sokáig csak az iskola tudósai szűk körének szolgálnak, és a nagyobb közönség előtt csak kuriozum maradnak vala, de a nyomda nélkül *Luther* is alig lett volna egyéb híres schismaticusnál.«

A reformátorok a szabad vizsgálódás elvénél fogva arra törekedtek, hogy követőik a szentírást mindnyájan olvassák és értsék; azért a bibliát nemzeti nyelvre fordították és mentől nagyobb számban hozták forgalomba. Ők magok is a latin nyelv helyett mindenütt a nemzetit használták, s ez által hatalmas lendületet adtak az irodalomnak elannyira, hogy az európai

¹ „Renaissance Olaszországban” I. k. I. fej.

nagy nemzetek, mint a francziák, angolok és németek irodalma a hitújítás által lett virágzóvá és gazdagon gyümölcsözővé.

Az új vallás papjai nagy buzgalommal láttak hozzá, hogy hiveiket vallási iratokkal ellássák. Vitázó és fejtegető iratok, szentírás-magyarázatok, bibliafordítások nagy számmal készültek, melyek a még nem régi találmányú sajtónak bő anyagul szolgáltak s elterjedését ekként nagyban előmozdították. A merre csak szétáradtak a reformáció hullámai, a sajtó mindenütt nyomon kísérte. A predikátorral a tanító, velők a nyomdász, egyszerre telepedett meg.

II. A reformáció fellépte Magyarországon.

Hazánkban a katolikus vallás, szent István gondviselészerű intézkedései folytán, miként Európa minden államában, szülője és nevelő dajkája lett a civilizációnak és az európai műveltségnek. A katholicizmus fél ezreden keresztül híven, anyailag teljesíté magasztos tisztét. De jöttek a zivataros napok, melyek szavait elnémították. A mohácsi vésznapi forduló pontot képez nem csak politikai, hanem egyházi tekintetben is. Valamint a politikában két király küzdött egymással életre-halálra a trónért, a számban amúgy is nagyon megfogyatkozott honfiak vére árán: szintúgy a katolikus vallásnak is igen hatalmas ellenféllel kellett egybemérnie erejét, t. i. a reformációval, melynek fellépte Magyarország műveltségtörténetében újjászületést képviselő tény képez.

A reformáció kevés zajjal még a mohácsi ütközet előtt megindult ugyan nálunk, különösen a szász- és németajku városokban lelt hamaros befogadásra. De nagyobb fokú elterjedést mégis csak 1526 után öltött. Gyors elterjedését és megszilárdulását többféle ok segítette elő.

A XV. század végén, mikor a katholicizmus egyedül uralkodott Európában, a népnevelés ügye Európaszerte, de kivált nálunk, nem állott valami jólábon, minek következtében a nép alsó rétegei a kultúrának meglehetősen alacsony színvonalára süllyedtek; ezek az állapotok azonban a mohácsi ütközet után következett zavaros napok alatt még rosszabbra fordultak, mert a fegyverek zöreje a török iszonyú pusztításai minden szellemi törekvést megfagyasztottak. Mohács mezein a katolikus papság nagyrésze elesett a honért való harczban, a megmaradtaknak vad török csordák elől menekülniök kellett. Az iskolák kapui bezárultak, soknak falai romba dőltek, hogy aztán soha se támadjanak fel többé. Így a pécsi egyetem, melynek hallgatói nagyrészt a mohácsi téren hullottak el, 1526 után végkép megszűnt. A tanítók elszéledtek ki erre, ki arra. »Inter arma silent musae²,« mondja a latin közmondás. Ily körülmények közt nem csoda, ha a nép, a mely mindenkor legnagyobb fokban érezte a zaklatást, nyomorgatást és üldözést, elvadult, tanulatlanná, Istent nem ismerővé lett. – Épen ez a körülmény okozta aztán, hogy nálunk a reformáció oly rohamosan elterjedhetett. A reformátorok éles szemökkel észrevették, hol a baj bibéje, és nagy buzgalommal igyekeztek hasznukra fordítani a létező állapotokat. Isten tiszteletére templomokat építettek vagy foglaltak el a katolikusoktól, a nép nevelésére dicséretes áldozatokkal iskolákat emeltek és mindenütt tudós tanítókat alkalmaztak. És az ugaron beverő földön csakhamar dús, buja vetés hullámozott a szellemtől, melyet a reformáció terjesztett és ápolt.

A másik fő ok az új vallás elnyomatásának és üldöztetésének hiányában rejlett.

Az ellenkirályok versengése miatt a törvények érvénye, melyek abban az időtájban csak holt betűk voltak, megszűnt. Hoztak ugyan az országgyűléseken szigorú törvényeket az új tanok követői ellen, de ezek a törvények is csak azért hozattak, hogy senki se hajtsa végre őket. Érdekében feküdt ez az ellenkirályoknak is, mert az ország főurai s jobbágyaik, valamint városai közül számosan szegődtek a protestantizmushoz. Ha tehát Ferdinánd és Szapolyai János ellenkirályok táborukat gyarapítani akarták, semmi esetre sem igyekezhetek párt-hiveiket az új valláshoz szításuk következtében üldözni. Így fűződtek össze nálunk mindenhá a vallási kérdések a politikával.

Sokan vannak abban a balhiedelemben, hogy a reformáció Magyarországon is nagyban fokozta azokat a zavarokat és viszálykodásokat, melyeket egyrészt a török erőszakos foglalása, másrészt Ferdinánd és Szapolyai János versengése ébresztett és táplált. De ez a

² A fegyverek zajában elnémultak a muzsák.

nézet téves alapon áll. A reformáció politikai és művelődési fontosságát Magyarországra nézve ésszerűleg senki sem tagadhatja, mert fellépte a török világi zord viszonyok közt nemcsak vészhozó nem volt, hanem fel is emelte a nemzetet. A vallás kérdése összeforradván a nemzetiségi kérdéssel, megteremté a protestáns Erdélyt protestáns fejedelmeivel, mely aztán védő bástyája lett a magyarságnak elannyira, hogy fenmaradását vallási tekintetben egyébként türelmetlen Pázmány Péter és a pártok kibékítésének hálátlan szerepére vállalkozott Eszterházy Miklós nádor is szükségesnek tartotta a magyarságra nézve.

Mihelyt a reformáció hullámai Magyarországon szétáradtak, a tudományok és művelődés terén mindjárt élénkebb mozgalom támadt. Miben rejlett e hirteleni föllendülés oka? Említettük, hogy a reformáció egyik alapelve az volt, hogy a szentírás a vallás egyedüli kutfeje és a hitnek meg erkölcsnek szabályozója és döntő foruma, azért hát a szentírást minden kereszténynek nemcsak lehet, hanem kell is olvasnia és értenie. Ennél az alapelnél fogva a reformáció mindenfelé iskolákat állított, melyekben főképen a szentírást olvastatták és fejtegették nemzeti nyelven. A protestantizmussal ekként mindenütt karöltve járt az iskola ügye, és a bibliát, vallási fejtegetéseket, vitázó és térítő iratokat az illető ország nyelvén terjesztő *sajtó*. »Az iskola egyszerre épült a templommal, a tanító egyszerre jött a predikátorral s a protestánsok által felállított sajtó adja a protestánsok által készített első magyar könyveket...«³ A reformáció elterjedésével tehát egybeforrva járt a nemzeti nyelv jogainak érvényesülése, az iskolák gyors szaporodása és a könyvnyomtatás ügyének nagyobb lendülete. Mindezek a tényezők együttműködve megteremtették a magyar könyvirodalmat, mely nemzetiségünk fenmaradásának legszilárdabb alapját képezte.

Az új tanok és eszmék különösen főuraink körében vertek nagyhamar gyökeret. Az Oláhok, Drágfiak, Stánsitsok, Nádasdyak stb. főurak udvara megannyi melegágya lett a tudománynak és menedéke az új tanokat terjesztő üldözött tudós férfiaknak. Gazdagon adományozott iskolákat alapítottak, melyeknek vezetését a nálok védelmet kereső vagy hozzájuk folyamodott predikátorokra s tanítókra bízták. Azonkívül a nagyra szaporodott protestáns hitközségek anyagi gyámolítása folytán is sok iskola keletkezett, és tanítókul majdnem mindenütt német egyetemeket látogatott egyének alkalmaztattak. S a hol tanítók és predikátorok léteztek, ott sohasem hiányzott egy-egy jól felszerelt sajtó.

Ezen, talán kelleténél hosszabb bevezetés után elérkeztünk tulajdonképeni tárgyunkig, melynek világos áttekintése végett bocsátkoztunk az 1526 után beköszöntött politikai és vallási viszonyok kissé bő taglalásába. Ezek után, úgy hisszük, bizvást hozzáfoghatunk kitűzött tárgyunkhoz, de még egy kérdést meg kell oldanunk, melyek és milyenek voltak:

³ Salamon Ferencz: A reformáció történetéhez Magyarországon. Kisebb tört. munkái.

III. A vasmegyei könyvnyomdák előzői.

A sajtó hazánkban és a külföldön egyiránt a reformáció leghatalmasabb fegyvere lévén, vele együtt majdnem egy időben honosult meg Magyarországon. Mindazáltal nem a protestantizmusnak köszönhetjük a sajtó első fecskéjét. A renaissance-kor, melynek a sajtó szülötte volt, nem tűnt el hazánk felett a nélkül, hogy ez a fontos találmány hozzánk is el ne jutott volna. *Mátyás király* a renaissance eszméinek lelkes barátja, azzal bizta meg Geréb László budai prépostot és alkanczellárt, hogy *Hesz András* nyomdászt Olaszországból hívja meg udvarába. Hesz András engedett a meghívásnak s 1472-ben megtelepedett Budán. Ezen a sajtón csak egyetlen nagyobb mű készült el a »Chronicon Budense« című latin nyelvű, de a magyar történelmet tárgyaló munka. Lehetett több, kisebb terméke is, de ezek nyomtalanul elvesztek. E nyomda rövid életű volt; keletkezése után csakhamar megszűnt, s ettől fogva 60 éven át nem létezett nyomda eladdig, míg a terjedő új vallás ismét be nem hozta. Legelső reformátoraink műveiket külföldön voltak kénytelenek nyomtatni, még pedig leginkább Krakkóban. Itt jelent meg a legelső magyar nyelvű könyv 1533-ban, *Komjáthi Benedek* szent Pál apostol leveleinek fordítása. Ugyanitt jelent meg két év múlva *Ozorai Imre* békési predikátornak a Krisztusról és Antikrisztusról írt vitázó irata. 1536-ban *Gálszécsi István* magyar énekes könyve. Krakkóval művelődés-történeti tekintetben csupán Bécs versenyez. Itt kerültek ki sajtó alól *Pesti Gábor* munkái, u. m. az új-szövetség fordítása és Aesopusnak általa fordított meséi 1536-ban, két évvel később (1538) hatnyelvű szótára.

A reformátorok azonban nemsokára honi sajtón nyomathatták ki műveiket. Az égetővé vált szükségén hamarjában gondoskodtak. Ekkép támadt 1529-ben a rövid ideig működött nagy-szebeni kézisajtó; majd ennek megszűnése után a brassói, melyet *Honter János* Erdély evangelistája Wittenbergából visszatérése után 1533-ban állított fel. És ez első kezdemények után a sajtó hazánkban csakhamar oly nagy virágzást ért el, hogy a XVI. század folyamán Magyarországon s Erdélyben összesen 28 állandó és vándor-nyomda létezett, leszámítva a kisebb kézisajtókat. – Minthogy azonban a brassói nyomdán a XVI. században magyar nyelvű mű nem jelent meg, a legelső magyar nyomdának joggal azt nevezhetjük, melyet Nádasdy Tamás gróf Sárvárott felállított.

IV. Nádasdy Tamás gróf és a sárvári nyomda.

A reformáció korabeli főrangúak közül számosan csatlakoztak az új tanokhoz, s azokat tőlük telhetőleg terjesztették alattvalóik, jobbágyaik között, mi az akkor vallott elvnel (*cuius regio, eius religio*)⁴ fogva igen könnyű szerrel ment. Ebből az okból folyólag jobbágyaik számára templomokról és iskolákról és bele való buzgó predikátorok- és tanítókról gondoskodtak. Ebből magyarázható meg az a körülmény, hogy manapság is olyan vidékeken van a protestánsok zöme, melyek egykor ama főrangú családok uradalmi voltak.

Hogy a reformáció eszméi a főurak közt oly könnyen megfogamzottak, annak egyebek közt az is volt egyik oka, hogy a reformáció nem mint *új hit*, hanem mint a megtisztított katolikus vallás lépett fel. A protestantizmus ugyanis eleinte megmaradt a katolikus egyházban dívó szertartások mellett. Ez Melanchtonnak, a protestáns vallásnak Luther után legnagyobb emberének, tanácsára történt, a ki szertartások kiküszöbölésében, különösen ott, ahol üldözéstől lehetett tartani, óvatosságot ajánlott. A különbség a két vallás közt eleintén kevés volt; a főkülönbség abban volt, hogy a protestantizmus a predikálást nemzeti nyelven gyakorolta és a szentírás szabad olvasását mindenkinek megengedte. Épen ezért nehéz sok nevezetes emberről kisütni, melyik vallásnak volt a híve. Sokáig vita tárgya volt és maig sincs teljes biztossággal eldöntve, hogy például Nádasdy Tamás és Erdősi János katolikus volt-e vagy protestáns. Ámbár tetteikről ítélve, bátran a protestáns vallás hiveinek tarthatjuk őket.

A protestantizmus érdekében azonban legtöbbet tett a főurak közt azon kor egyik legkimagaslóbb alakja *Nádasdy Tamás* gróf, Horvátország bánja, országbíró, később nádor és Sárvár ura.

Nádasdy Tamás korának nemcsak egyik legtekintélyesebb államférfia, hanem igen tudományosan képzett ember is volt. Tanulmányait Bolognában és Rómában, ama kor legnevezetesebb főiskolaiban végezte és széles körű tudományra és nagy műveltségre tett szert. Legfontosabb állami teendői közt is kerített magának időt a tudományokkal való foglalkozásra. Ép ez okból a tudományt másokban is meg tudta becsülni. A segítségre és pártfogásra szoruló tudósok mindenünnen hozzá folyamodtak és nála meleg felkarolásra és biztos menedékre találtak.

A legmagasabb állami hivatalokra emelkedett, és a nehéz, zavaros körülmények közepette is annyi higidtságot, egyenes lelkiséget, bátorságot és önzetlenséget tanusított, minő az időtájt vajmi ritka volt. Mert hisz a főuraknak és a köznemességnek abban telt legnagyobb gyönyörűségük, ha mennél jobban befonhatták királyaikat, s mennél többször pártot cserélhettek. A köpenyforgatásra arany napok jártak! Az átpártolásnak mindig busás vagyon lett a bére. Igaz ugyan, hogy egy ízben Nádasdy is cserélt pártot, de ez nem ütött jellemén csorbát, mert nem haszonlesésből hagyta oda Szapolyait, hanem abból a hazafias meggyőződésből, hogy a haza megmentése a török rabiga alól egyedül a Habsburg házzal való egyesülés által lehetséges. S a mily teljes mértékben birta Szapolyai János bizalmát, ép oly teljességgel meg tudta nyerni Ferdinándét is, ki aztán a legfőbb hivatalokkal tüntette ki.

Hivatali elfoglaltsága azonban nem vonta el teljesen a közművelődés ügyétől. Mikor a közügyektől és különösen a hadakozástól rövid időre visszavonulhatott sárvári várába, egész erővel és buzgalommal a hazai művelődés előmozdításán s azoknak az eszméknek a foganatosításán fáradozott, melyeket a reformáció terjesztett és ápolt.

⁴ Vagyis a jobbágnak földesura hitét kellett vallania.

Áldásos működésére szélesebb tér azonban csak akkor nyílt, mikor Kanizsay Orsolyát 1532-ben magának eljegyezvén, Orsolya kezével együtt a Kanizsayak nagyterjedelmű birtokát is megnyerte. A Kanizsay család ugyanis a leggazdagabbak közé tartozott Magyarországon. Több más, igen terjedelmes birtokkal és várral együtt Sárvár is az ő tulajdonuk volt. *Kanizsay László*, Vas megye egykori főispánja a mohácsi csata ideje táján meghalván, nejétől Drágfi Annától két gyermeke maradt: *Ferencz*, ki azonban 1532-ben, még gyermekkorában, kimulván, benne a Kanizsay családnak magva szakadt; és *Orsolya*, kit Szapolyai János beleegyezésével, még ifjú hajadon korában, Nádasdy jegyzett el, még pedig olyan feltétel mellett, hogy a Kanizsay család minden birtoka Nádasdyra szálljon. S Nádasdy e feltétel alapján, ámbátor Orsolya még csak jegyese volt, a Kanizsaynak összes uralmát birtokába vette. Az ünnepies egybekelés Nádasdy és jegyese közt 1534 vége felé történt, midőn Nádasdy Zápolya János pártjától elszakadt és Ferdinánd táborába tért át, még pedig egyebek közt a világos kikötéssel, hogy a Kanizsay család birtokait Ferdinánd neki és örököseinek ajándékozza.⁵ Az egybekelés után Nádasdy székhelyét Sárvárra, neje birtokára helyezte, miután a várat czélszerű újításokkal egészen átalakította és a török világi viszonyoknak megfelelőleg jó karba helyezte.

Alighogy Sárvárott megtelepedett, azonnal hozzáfogott magasztos eszméinek megvalósításához. Az új szellem hatása alatt »nagy költséggel téglákból« nagyszerű iskolát állított, mely nem a modern iskolák szerint volt szabva, hanem az elemi iskola egyesítve volt benne a gimnáziummal, úgy, hogy az elemi ismeretektől a görög tudományig meg lehetett tanulni egyvégbe mindazt, a mit manap az elemi- és középiskolákban külön-külön tanítanak.

Látni való tehát, mily nagyszabású volt az az iskola, s Nádasdynak nem csekély pénzáldozatába került ekkora felállítás és fentartása. De ez még nem volt elég. 1536-ban egy nagyszerű nyomdát szerelt fel ez iskola mellett, amelyet méltán nevezhetünk első magyar nyomdának, mert mint később előadjuk, ez alól a sajtó alól került ki Magyarországon a legelső nyomtatott könyv: Erdősi János magyar nyelvtana.

Nádasdy sem költséget nem kímélt, sem fáradságot nem sajnált, csak hogy iskolája és nyomdája mennél nagyobb hasznára váljék a magyar tudománynak és művelődésnek. Nádasdy iskolája és nyomdája révén csakhamar oly nagy hirre vergődött, hogy még a külföld figyelmét is magára irányítá, a mi intézményeinek igen nagy hasznára vált, mert iskolájának jeles tanítókat, nyomdájának kiválóan képzett vezetőt szerzett t. i. *Abádi Benedeket*, kiről alább bővebben lesz szó. Melancton ugyanis, a német reformátorok feje, hallván Nádasdy bőkezűségének hírért, két levelet intézett hozzá, melyekben a magasztalt tudománybarát kegyelmébe tudós férfiakat ajánl, őt dicséretekkal tetézi, hogy épen oly időben törekszik terjeszteni és ápolni a tudományokat, mikor a harczok zaja, a fegyverek csörgése megsemmisítéssel fenyegeti azokat.

Érdekesnek és tanulságosnak tartjuk az egyik levelet közölni, azt, melyben *Dévai Biró Mátyást* és *Erdősi Sylvester Jánost* a magyar reformáció e két legkimagaslóbb bajnokát Nádasdy pártfogásába ajánlja. A levél⁶ magyar fordításban ekként hangzik:

»Méltóságos Főúr! – Ámbár ismeretlen vagyok Méltóságod előtt, mindazáltal Mátyás (t. i. Dévai Biró Mátyás) kérelmére kész szívvel irtam hozzád e levelet; egyrészt azért, hogy Mátyással kedves dolgot tegyek, másrészt meg azért, hogy magamat barátságodba ajánljam, s ezen okok közül az első multhatatlan kötelesség, hogy barátom akaratát

⁵ L. Horváth Mihály: Nádasdy Tamás gróf élete. Buda 1841.

⁶ A levelet eredetiben s egész terjedelmében Corpus ref. 3. 417–418 s Klanicza Márton: „De Toleranti” 82. s köv. lapokon.

teljesíttelenül ne hagyjam, a másik pedig rám nézve igen óhajtható. A derék főurak barátságára ugyanis nagy szükségünk van a műveletlenek itéletével szemben. – Értésültem Mátyás által, hogy Te nagy költséggel iskolát állítasz, a tisztességes tudományok tanulását felébresztetted; a mi már magában véve is nagy dicsőséget érdemel ugyan, most pedig, midőn a harcz veszélyei a szomszéd helyeken a tudományokat megszüntették, még sokkal nagyobb érdem. Ez által az utódok javáról gondoskodik, hogy midőn másutt a tisztas tudományok elpusztultak, a Te érdemeid folytán mégis maradjanak fenn vete-ményes kertek (seminaria), a honnan aztán az életre hasznos tudomány Magyarországon ismét elterjedjen. Erre az ügyre nézve tehát, nevezett szerint, hogy ilyen fontos dolog-ban tész szolgálatot hazádnak, mind akaratodat, mind kitűnő bölcseségedet méltán dicsérjük. Én pedig már a jószándékban is kedvező jelet látok. Midőn ugyanis ily időben gondoskodik a tudományokról, azáltal azt mutatod meg, hogy nem vagy kétség-beesve a béke s Magyarország felett. Mert hát ki is szánná el magát iskolák felállítására, ha abban a hitben leledzenék, hogy az ország dula folytonosan fog tartani, s hogy a haza szolgáltságba jut. S erre nézve szándékomat úgy tekintem, mint kedvező béke jelét, a melyről én is, noha csekély ok miatt, oly véleményben vagyok, s Mátyásnak is gyakorta mondtam, hogy engem is az a jó reménység táplál, eljő még az idő, midőn a török kiűzése után megint nyugodt lesz Magyarország.

A mire tehát kegyes és – véleményem szerint – isteni sugallatból törekszel, hogy t. i. a hanyatlásnak indult tudományokat ápoljad, ettől a szándoktól el ne tántorodjál és az idők viszontagságaitól vissza ne rettenj. Reménylem, Isten is segíteni fog törekvéseid-ben. – – – Minthogy pedig annyira ápolod a tudományokat, kérlek, fogadj el engem is többi tisztelőid közé. Hajdan a görögök Heraklest a muzsák közé helyezték és vezérök-nek nevezték, azt jelentvén ez által, hogy a tudományokat a derék főemberek tekin-télyének kell védelmeznie. Bizonyos pedig, hogy a ti hőseitek, a magyarok – poeones – Heraklestől származtak. Tehát erre nézve nemzeti és hazai erénynek tartsad a tudomá-nyok védelmezését. Dicső dolog az ősök követése. De talán bővebben is irtam, mint illett volna. Ajánlom Neked Mátyást, mint tudomány és bölcseséggel ékes férfit, Sylvester Jánost is; mint tudós embert, Méltóságodnak ajánlom. Az Isten tartsa meg Méltóságodat a közjóra.

Lipcsében okt. 7-én 1537.«

Melanchton ajánlata nem volt sikertelen, mert 1537 vége felé mind Erdősit, mind Dévait Nádasdy udvarában találjuk. Erdősit iskolája vezetőjévé, Dévait valószínűleg udvari papjává rendelte.

Minthogy mind a két férfi élete közelebről érdekel bennünket, czélszerűnek tartjuk életrajzuknak, mely ama kor szellemi és vallási mozgalmaira élénk világot vet, külön fejezetet szentelni.

V.

Dévai Biró Mátyás és Erdősi Sylvester János.

Mind Erdősi János, mind Dévai Biró Mátyás mozgalmas koruknak igazi gyermekei valának. Telvék mind a ketten az új tanok és eszmék iránti lelkesedéssel, rajongással, tántorithatatlan meggyőződéssel, az ellenfélnek, a katolikusoknak, teljes legyőzésére való törekvéssel; lelkök előtt egy cél lebegett folyvást: a reformáció elveinek érvényesítése. Készek voltak a legnagyobb üldözést kiállani, de attól, a mit hirdettek, nem tántorodtak el egy tapodtat sem; nem különböztek egy szemernyi sem a vallások első hirdetőitől, kik vérökkel pecsételték meg tanításukat. Midőn első hirdetőiül léptek fel a reformációnak, egyuttal megindítóik lettek azoknak a szellemi áramlatoknak, melyeknek az újabb magyar művelődés, a népoktatás, vallási és vitázó irodalom s ezzel együtt a könyvnyomtatás keletkezését és felvirágzását köszöni. Szóval és tollal egyaránt hatalmasan közreműködtek abban, hogy a pártokra szakadt nemzetet egy vallás kebelébe gyűjtsék. Mert habár minálunk a vallási mozgalmak mindenkor összeszövődtek a nemzetiséggel, de még soha sem annyira, mint a reformáció korában. És valóban soha nem is volt nagyobb szükség a nemzetiség élesztésére, ápolására, mint a mohácsi gyásznapi után beköszöntött zord napokban. Nyakunkon ült a török és a német; a nemzet szívében a viszálykodás férge rágódott; hazánk nem egyszer állott a teljes megsemmisülés örvényének szélén úgy, hogy méltán sóhajtott fel a költő imigyen: »Isten csodája, hogy áll még hazánk!« A politikai ellentétekhez hozzá járult a vallási ellentét, de ez a körülmény nem kárára, sőt javára szolgált a magyar nemzetiségnek, felismervén a bajok forrását: a török rabigát hazánk nyakán. A katolikusok és a protestánsok egymásra tolták ama bajok okát, melyekben hazánk annyit szenvedett. A katolikusok az új vallást mondták annak okául, hogy az Isten a törökkel büntet bennünket, a protestánsok meg viszont a katolikusokat. Ezzel a kérdéssel két kiváló mű foglalkozik, egyik a katolikus részről, t. i. Zrínyi Miklós éposza, a »Zrínyiász«, melyben a költő azt az eszmét fejtegeti, hogy Isten ősi vallásunktól elpártolásunkért a török rabigával fenyít bennünket; a másik meg protestáns részről, *Magyari István*, a híres sárvári prédikátornak »Az országokban való sok romlásnak okairól« című munkája, mely ugyanazzal a kérdéssel foglalkozik, csak hogy sokkal erősebb hangon írva.

E kitérést czélszerűnek hittük ama mozgalmak megvilágosítására, melyeket nálunk a reformáció előidézett. Lássuk most már a reformáció e legnagyobb két harcosának életét, hogy benne hivebben letükröztessük a fentebb vázolt korképet.

Dévai születése helyéről és idejéről édeskeves az, a mi tudomásunkra fenmaradt. *Bod Péter* és *Benkő József*⁷ állítása szerint Déván született Erdélyország Hunyadmegyéjében; s utánok későbbi íróink is Dévát tartják születése helyéül. Születése idejét a XV. század végére tehetjük. Ifjúkori éveit homály fedi. Nevével a krakkói egyetem anyakönyvében találkozzunk először, hova 1523-ban iratkozott be. A krakkói egyetemről hazatérvén, szerzetes lett s igen buzgó hive volt a katolikus vallásnak.

Ama kor a leghiresebb és leglátogatottabb egyeteme a wittenbergi volt, hova Magyarországból is számos ifju özönlött. Dévait is ide vonzta tudományszomja, de mielőtt Wittenbergába ment volna, 1529-ben kilépett a katolikus egyház kebeléből, s az új vallás követőjévé lett. Másfél évi itt időzése után visszatért honába s előbb Budán, majd Kassán hirdette az új tanokat. Kassán azonban nem soká tartott működése, mert elfogták s előbb Likada várába, majd Pozsony és Bécsbe hurczolták, hol igen kemény fogságot állott ki. Kiszabadulása után megint Budára ment a reformáció terjesztése végett, de újra fogságba esett. Miután ebből a fogságból is kiszabadult, Sárvárott élt Nádasdy Tamás gróf pártfogása alatt; hogy micsoda

⁷ Bod Péter: Magyar Athénas 1766. – 69. 13. p. – Benkő József: Transsilvania. Tomus II. 83. pag.

minőségben, azt csak sejthetjük. Lehet, hogy predikátorként működött, de az is lehetséges, hogy kizárólag az irodalommal foglalkozott.

Dévai Sárvárról 1536-ik év vége felé ismét külföldre ment, még pedig újra Wittenbergába egykori tanítói, Luther és Melanchton hallgatására. Wittenbergtól búcsút vevén, Melanchtonnak idézett ajánló levele folytán Nádasdy Tamás udvarába került Sylveszter Jánossal együtt és Nádasdy mindkettőjüket ujonnan állított iskolája vezetésével bizta meg.

Éppen az időtájt, midőn Erdősi és Dévai Sárvárra kerültek, állíttatott fel az első magyar nyomda, melynek vezetését urok szintén ő rájuk bízta, s egyuttal ők látták el a pompásan felszerelt sajtót elegendő anyaggal. Ekkor (1536) írta Dévai nyelvtanát, az »*Orthographia Ungaricá*t, azaz igaz írásmódjáról való tudományt«, mely a nemben első volt. Műve valószínűleg 1538-ban jelent meg. E műnek 1538-iki sárvári kiadása teljesen eltűnt, csak 1549-iki krakkói kiadását ismerjük.

Dévai nem időzött sokáig Sárvárott. 1539-ben Perényi Péter udvari papja lett, tőle azonban az 1540-ik év első felében megvált és Serédi Gáspárhoz ment, ki a szikszai iskola vezetését bízta rá. Innen azonban a protestáns tanok buzgó terjesztése miatt menekülnie kellett 1541 végén. Utját Wittenberg felé vette, hol Melanchton részvéte nyújtott neki vigaszt üldözésében.

1543 közepe előtt a miskolci protestánsok meghívására ismét haza érkezett és köztük predikatori tisztelet viselt. Miskolcra azonban a szerzetesek mesterkedései következtében elűzetett. Vajjon ez elűzése után visszatért-e a felföldre vagy sem? erre nézve megbízható adataink hiányzanak.

Miskolcra való eltávozása után valószínűleg Drágffy Gáspárnál talált oltalomra és mint debreczeni pap végezte be már 1547 előtt viszontagságos, munkás és hasznos életét.

Erdősi János, vagy mint önmagát nevezni szokta, *Ioannes Sylvester Pannonius*,⁸ Szatmármegyében született Szinyérvárallján 1504 körül. 1526-ban a krakkói egyetemen tanult. Innen valószínűleg az 1528-iki év téli felében búcsút vett és hazájába visszatérván, megházasodott. Reformatori működése miatt üldözésnek volt kitéve és hazájából bujdosni kényszerült, javait meg elkobozták. A hazátlanul bujdosónak és javaitól megfosztottnak Nádasdy Tamás nyújtott menedéket és Sárvárt rendelte működési helyéül. Sárvárott azonban egy évnél nem időzött tovább, hanem tudományszomja által ösztönözve 1534-ben kora leghíresebb egyetemébe, a wittenbergibe ment több honfi- és polgártársai példájára. Wittenbergben Nádasdy Tamás költségén tanult. Másfél évi itt tartózkodás után visszajött honába s Dévaival együtt Nádasdyhoz került, hol folytatta működését 1544-ig, midőn ez évi január 18-án a bécsi egyetemre neveztetett ki a héber nyelv tanárává. Itt azonban nem találta fel a remélve keresett működési tért és nyugalmat. Az egyetemi tanszéktől megválván, Ferdinánd király szántóföldecskével ajándékozta meg, de a parasztok fellázadtak ellene és elűzték birtokáról. Hazájába visszaköltözvén, Debreczenben, a reformátusok már akkori fővárosában nyert alkalmazást. 1577. év végén Lőcsére hívták meg subpredikátornak. Lőcse volt-e utolsó pontja Erdősi földi vándorlásának? oly kérdés, melyre nem adhatunk világos feleletet. »Nyomtalanul tűnt el az élet mezejéről, mint harcos, ki halálos sebével sötét magányba vonul« – mondja szépen Révész Imre, Sylvester jeles életirója.

⁸ Szokásban volt a reformáció korabeli íróknál, hogy nevüket a külföldiek példájára meglatinosították. Így a németeknél *Kurz*-ból lett *Curtius*, nálunk Juhász Péterből Petrus Melius, Erdősi Jánosból Ioannes Sylvester. Zarka és Wietorisz kezdték először a Sylvester név helyett Erdősit használni. Ezen elnevezés helyességéhez kétség fér, mert valószínű, hogy Sylvester Jánosnak *Erdődi* volt az eredeti magyar neve, mivel Szinyérváralljáéhoz közel van Erdőd nevű helység s hihető, Sylvester ősei ebből a helységből eredtek. De az Erdősi név most már annyira szokásossá lett, hogy aligha lehet az ősi nevet visszaállítanunk.

VI. Abádi Benedek.

A Nádasdy által 1537-ben felállított sárvári nyomda eleinte híjjával volt a gyakorlott kéznek és értelmes vezetőnek. Addig valami kontár bajlódott vele. Végre 1540-ben Nádasdy meghívására *Abádi Benedeknek*, a legelső magyar könyvnyomtatónak, a kezére került, ki szakavatottságát Krakkóban szerezte, abban a városban, a honnét első magyar könyveink kerültek ki a sajtó alól.

Abádi élete folyásáról vajmi kevés adat maradt ránk. Bod Péter Magyar Athénásában következőleg szól róla: »Keveset lehet erről az emberről tudni; eredetét kiktől és hol vette, hivatalát hol és micsoda viszontagságok közt folytatta? Mindazáltal illendő, hogy Neve maradjon jó emlékezetben, kiváltképen ez okon, mert ez vőlt, a ki legelsőben Magyar Országban az Istennek új testamentomi Szent Beszédét Magyar nyelven kinyomtatta, a Sylvester János fordítása szerint Új Szigeten 1541-ik esztendőben az Nádasdy Tamásnak, akkor Horvát Országi Bánnak költségével. Annak utána ment tanulni az Német Országi Oskolákba, és 1543-ik esztendőben Vitebergában tanulók közé beirta a nevét. Onnan a Magyar földre visszajöven, hol lakott és mit cselekedett, azt eltemette a feledékeny régiség. Ugy látszik mindazáltal, hogy forgott nagyobbára a Baronnyaságon. Nevét a régi Irók emlegetik a Reformátorok között, kik által Isten beszédének (a szentírásnak) világa a Magyar Nemzetben ujjabban meggyújtott és széllyel hordoztatott, hogy azt láthatná a tudatlanság setéségében ülő nép.«

Ehhez kiegészítőleg a következő adatokat fűzhetjük.

1534-ben a krakkói egyetemen tanult; az itt járt magyar deákok társulatának jegyzőkönyvében találkozunk nevével. Valószínűnek vehetjük, hogy Nádasdy Tamás költségén végezte egyetemi tanulmányait és szerezte meg a könyvnyomtatás mesterségében való kiváló jártasságát. Krakkóból 1540 táján Sárvárra ment a fölállított s már működésben levő sajtó vezetésére. Sárvárott nem volt hosszú maradása. Nádasdyt ugyanis a politikai viszonyok magokkal ragadták. Az akkori zürzavaros időben az ország dolgai, mint országbirónak és később mint nádornak, figyelmét annyira lekötötték, hogy sárvári alkotásaira, a nyomdára és iskolára kevés ügyet vethetett. 1562-ben pedig a dögvész áldozatául esvén, utóda, a kiskorú Nádasdy Ferencz, nem volt arra alkalmas, hogy ily nagy fontosságú közmívelődési tényezők elfoglalhatták volna elméjét. Ennélfogva a nyomda rövid működés után eltűnt az örök feledékenység homályába.

Ilyen körülmények között tehát Abádi sem maradhatott hosszabb ideig Sárvárott. Nádasdy azonban nem volt iránta hálátlan. Könyvnyomtatói ügyességének elismerésül Nádasdy módot nyújtott neki is, mint Dévainak és Erdősinek, hogy a krakkói egyetem után a wittenbergit látogathassa, a hová 1543. márcz. 22-én iratkozott be. Épen ebben az évben egy másik nevezetes nyomdászunk: Heltai Gáspár is Wittenbergában tanult. Abádit Wittenbergában pappá szentelték s 1544-ben visszatért honába s Nádasdy pártfogása mellett a szegedi lelkészséget megnyerte. Valószínűleg haláláig itt működött. Életének erre a részére vonatkozik az az adat, melyet a wittenbergi templomban őrzött irott könyvben találunk feljegyezve az 1544-ik évnél: »Benedictus Abadius aus Ungarn, aus dieser Universitát berufen in Predigtamt in Ungarn.«

Abádi a könyvnyomtatásban tökéletesen kiképzett ember volt. Helyes írása rendszerén meglátszik a lengyel hatás. A lengyel nyelvben ugyanis az *ly* és *ny* hangok írásjegye *j'* és *n'*. Szintén így fejezte ki Abádi is az *ly* és *ny* hangokat, sőt ezt a jelelésmódot átvitte a *gy* és *ty* betűkre is, a melyeket szintén *g'*-vel és *t'*-vel jelölt meg.

Nyomtatásbeli ügyességének és izlésének több helyütt akadhatni nyomára. Dévai Orto-grafiájának megigazításában világos jelét adja jártasságának, izlésének és aggodalmának. Egy helyen a *k*-ról azt mondja, hogy »néhol megrutítja a nyomást, jobb azért az mi nyelvünkön is az *c* olyan helyen, mint a *k*«; másutt megint így szól: szándékom az volna, hogy amennyire meg nem rutulna a nyomás;« – ismét másutt: »de az nem deák bötü nem igen jól is illik a nyomáshoz« stb.

Mikor Sylvester János Uj Testamentomának szedését kezdték, Abádi még nem volt Sárvárott. Csak midőn látta volt Nádasdy, hogy a munka lassan halad előre, gondoskodott szakavatott emberről. S Abádinál szakavatottabb mestert nem egy könnyen találhatott volna. Mihelyt elfoglalta állását, első dolga volt a már kiszedett részt tüzetesen átnézni, a mennyire még lehetett, a sajtóhibáktól kitisztítani, és a saját rendszere szerinti hangjeleléseket alkalmazni. Vasszorgalmának lett is eredménye. E munkában fehér holló a sajtóhiba és helyesírási rendszere a szövegben szigorú következetességgel van keresztülvéve. Mindamellet szükségesnek tartotta a maga igazolása végett a könyv végszávaiban emígyen szólni:

»A könyvnyomtató isteni kedvet kíván annak, a ki ezt olvassa.

Ha valahol a nyomásban való vitékre találsz, abból én tüled bocsánatot kérek. Mert hogy megérted, az könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó Ur (Nádasdy Tamás) sok ideig nagy költségvel itt tartott. És mikoron el kisén hozzáfogott volna és látták volna, hogy az nehezen írhetne víghit, úgy hivata enghemet hozzája, hogy ez mennél hamarabb az kereszténeknek kezekbe juthatna. Mikoron azért láttam volna ez betüt, hogy nagy kisedelem nélkül nem mielhetni véle, mint hamarsággal lehe, ugyazon betüt megigazítám, egy níhányat csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarabb víghit írhetnök. Mert jobban tetszék, hogy ez könyv, hamar kikelhetne, noha nem igen szép bötüvel volna, hogy nem mint szép bötüre erőlködnénk nagy kisedelemmel, mely dolog az kereszténeknek igen káros volna. Azért mondám Atyámfija, hogyha én tereád valo tekintetből ez munkát felvittem, te is kevés vítket meg engedj mostan és az első munkánkat jo neven vegyed, ennek utánna kegyiglen (pedig) meg látod, hogy az kegyelmes Istennek akaratjából jobban hozzá készülök, hogy jo modon szolgálhassak az kereszténeknek ezféle dologban. Mert bizom az én jo uramnak segítségével, kinek mivel-hogy mindenben nagy szorgalmatossága vagyon, valami ez országnak megmaradására vagyon; azonkippen erre kiváltkippen valo gondja vagyon, hogy az közsíg az isteni tudományban valo gyarapodást vegyen. Azírt ez könyünek kimenésit is az Isten után ez urnak köszönjed s ütet az Istennek ajálljad, hogy az üveinek elevementire sokáig megtartsa.

Vjszighetben Abadi Benedek nyomta
vala 1. 5. 4. 1. esztendőben.«

VII. Nádasdy nyomdájának termékei.

A sárvári nyomdának csupán három termékét ismerjük. Volt-e több is, nem tudjuk. De abból a körülményből, hogy a reformáció terjedése közben a hívők használatára nagy buzgalommal igyekeztek a hitterjesztők a szükséges könyvekről gondoskodni; hogy 1537-től 41-ig csupán három munkának kinyomatása ilyen gazdagon fölszerelt nyomdán alig hihető: bátran föltételezhetjük, hogy e nyomdának még több kiadványa is lehetett, csak hogy korunkig nem maradtak fenn.

Az első mű, a melynek eredeti kiadása elveszett, de bizonyos, hogy 1538 táján a sárvári sajtó alól került ki: Dévai Biró Mátyás magyar nyelvtana az: »*Orthographia Ungarica. Az az igaz írás módjáról való tudomány. Magyar nyelven irattatott.*«

Dévai ezen munkáját, a melyet második megjelenése helyéről krakkói *Abc*-nek is szoktak nevezni, az 1549-iki krakkói kiadásból ismerjük. Révész Imre, Dévai Biró Mátyás életrajzában azt állítja, hogy ez a legelső magyar nyelvtani mű. Ezt az állítását Sylvester J. nyelvtanából vett bizonyítékokkal törekszik megerősíteni. Sokkal fontosabb azonban ránk nézve azon kérdés eldöntése, hol és mikor jelent meg Dévai nyelvtanának első kiadása.

Révész erre nézve így okoskodik: Kétségtől Erdősi J. nyelvtana előtt kellett megjelenie, mert Erdősi nyelvtanában említést tesz róla. Erdősi nyelvtana pedig 1539-ben jelent meg. – Dévai 1535-ben Sárvárott írta latin nyelvű magyar nyelvtanát; ott élt és működött akkor Nádasdy Tamás védelme alatt. Hogyan gondolhatni tehát, hogy Dévai, mikor munkájával elkészült, máshová küldte volna sajtó alá. A körülmények összevetéséből azt következtethetjük tehát, hogy Dévai nyelvtanának első kiadása Sárvárott került ki a sajtó alól, még pedig 1538-ban vagy 39 elején.

A második munka Erdősi Jánosnak latin nyelven írt magyar nyelvtana. Címe:

Grammatica Ungaro Latina in usum puerorum recens scripta Joanne Sylvestro Pannonio authore.

De nova, apud nostros beneficio principis nostri, imprimendi arte ad Juvenes Hexastichon.

Neanesi. Anno 1539, die 14 Juny.

A könyv nyolczadrét, 46 számozatlan levélből áll, a többi levél hiányzik. A címlapot fametszetű disztimén veszi körül; a lap balján Nádasdy Tamás gróf czimere T. N.; jobbra nevének Kanizsay Orsolyának a czimere: O. C. látható s 1537. évszám.

A műből egyetlen csonka példány létezik, melyből az egész második rész hiányzik. Ez az egyetlen példány az 1808-ban elhalt Sinai Miklós, debreczeni tanár, könyvtárából néhai Fáy Alajos tulajdonába s innen 1875-ben vétel útján a magy. nemzeti muzeum könyvtárába került.

A címlevél utáni negyedik lapon egy hat soros költemény: *Tetrastichon ad pueros*, következik, melyben arra inti a gyermekeket, hogy a nyelvtant, mint a felsőbb tanulmányok alapját, szorgalmasan tanulják s ekként hálálják meg Nádasdy Tamásnak jószágát. A vers következőkép hangzik:

Quisquis in hoc ludo studiis incumbis honestis,
Progressum spondent studiorum namque tuorum,
Haec nova, quae cernis iam cape dona liber.
Dives quae numquam Pannonis ora tulit.
Atque tuo meritis noctesque diesque referre
Ne cesses grates, qui exhibet ista, *Duci*.

Erdősi előtt, mikor e verseket írta, mesterének, Melanchtonnak, példája lebegett, ki Aelius Donatusnak 1533-ban általa kiadott elemi nyelvtanához írt előszavában ekkép inti a gyermeket:

Discite grammaticam pueri, qui cetera vultis
Discere, namque viam elementa dabunt.

A gyermekekhez intézett vers után Tivadar fiához írt intelmi vers: carmen endecasyllabum, folyik, melyben a *novus* (uj) szóval szójátékot űz (uj hold, uj könyv, uj iskola, Uj Sziget, uj nép stb.), és lelkesedésben fényes jövőt kér fiának.

Végre a Melanchton példája szerint prózában is szól Theodor fiához. Ez epistola nuncupatoriában életére, valamint Sárvár fekvésére és történetére vonatkozólag sok érdekes adatot találunk.

A harmadik és legnevezetesebb termék, mely a sárvári sajtón napvilágot látott, Erdősi Sylvester János új testamentoma. Teljes czime:

Uj Testamentum Magyar nelwen, mellyet az Görög és Diák nelwből ujonnan fordytank az Magyar nipnek Keresztyen hütben valo ippülsire. Vyszigethben Abadi Benedek nyomta vala 1.5.4.1. esztendőben.

Számos fametszettel van diszítve. Az első rész 208 számozott és elől 4 számozatlan levélből áll. Második része 158 számozott és 14 számozatlan levelet foglal magában.

A könyv utolsó lapját a cím körül fametszetű képek szegik be; fölül Ezsaiás, Jeremiás és még egy képcsoportozat körben; alul Sámson, Judit s megint egy képcsoport. Baloldalon fölül a magyar czimer kettős keresztje s alatta a Kanizsayak czimere. Végül 1537. évszám, a mely nagy valószínűség szerint a nyomda felállításának évét jelzi.

Igen szép és teljesen ép példány van ebből a kiadásból Nagy István ajándékából a kecskeméti ref. kollégium könyvtárában; tökéletesen ép a bécsi császári könyvtár példánya is.

Révész Imre⁹ ebből a kiadásból a főtebbi két példányon kívül még 16 példányt sorol fel, melyek közül 11 közkönyvtárakban, 3 meg egyesek könyvtárában leledzik. Ebből a számból azonban le kell vonni a Nagy-Enyeden 1849-ben elpusztult példányt s hozzá kell venni az erdélyi Múzeum, a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár, a Nagy István és Farkas Lajos csonka példányait (ez utóbbié immár a nemzeti Múzeum könyvtárába került) és a kolosvári unitárius kollégium 3 csonka példányát, a melyek közül egyikből csakis a címlap és az első rész 18 levele hiányzik.

Van Erdősi J. új testamentomának újabb kiadása is, mely Bécsben jelent meg 1574-ben. Ebből azonban sokkal kevesebb példány maradt fenn.

⁹ Erdősi János Életrajza. 33. 1.

VIII. Manlius János.

A sárvári nyomda virágzása rövid ideig tartó volt. Öt évi működés után elenyészett. 1542-től fogva 50-ig megint nem volt magyar nyomda hazánkban. A reformátorok műveik kinyomtatása végett újra Krakkóhoz kényszerültek folyamodni. 1550-ben azonban új magyar nyomda keletkezett, a melyet Heltai Gáspár, protestáns predikátor állított volt fel Kolozsvárott.

Heltai nyomdája több éven át versenytárs nélkül működött. 1560 után azonban már itt is, ott is támadt egy-egy sajtó. De nagy állandóságnak nem igen örvendhettek a sajtók. Egy részök különben is vándornyomda volt. Elenyészésök csiráját tehát magokban birták. De másrészt a hazánkra sulyosodott mostoha viszonyok sem voltak rájuk kedvezők. Habár a XVI-ik század folyamán 25 helyen volt nyomda hazánkban, mégis csak három olyan városunk van, a melyekben a XVI. század óta folyvást létezik magyar nyomda: ezek között legrégibb Kolosvár (1559), Debreczen (1561) és Nagy-Szombat (1578).

Megyénk területén 1582-ben, 40 év múlva jelent meg újra a könyvnyomda. A férfit, a ki aztán 20 esztendeig dolgozott megyénk több városában, egy szegény, sokat nyomorgott és küzdött vándornyomdász volt. Az akkori divat szerint latinositva írta nevét: *Manlius János*nak, eredetileg Hans Manuelnek hívták. Neve után ítélve, német származású volt. Különben is fel van róla jegyezve, hogy habár 20 esztendeig ette a magyar kenyeret, magyarul beszélő népek közt forgolódott, és az általa nyomtatott munkák is jobbadán magyar nyelvűek voltak, még sem ragadt rá semmi a magyar nyelvből. Ezen a körülményen különben nincs csodálkozni való. Napjainkban is akárhány külföldről beköltözött s magyar ajkúak közt élő polgártársunk van, a kinek a nyelve nem tud hozzá idomulni a magyar szavakhoz. Ember legyen, a ki meg bír érteni egy-egy ily alakot.

Magyarul nem tudását a rengeteg sajtóhiba is elárulja, a melytől a sajtója alól kikerült munkák hemzsegnék. Ez a hiba mindazáltal nem fosztja meg Manlius Jánost érdemeitől, melyeket művelődésünk terén szerzett magának.

Manlius János, valószínűleg Stájerországból jövet, először Német-Ujvárott telepedett meg 1582-ben, hol Batthyányi Boldizsár pártfogása alatt dolgozott. Sajtóját Beythe István német-ujvári predikátor s annak a kornak egyik legszorgalmasabb írója látta el anyaggal. Mikor egy időre dolga elfogyott, fölkeresett más vidékeket is, a hol, gondolta akad majd munkája. Megfordult és nyomtatott Monyorókeréken 1590 és 91-ben, Német-Lövön 1593-ban, Német-Ujvárott befejezván dolgait, fölszedte sátorfáját s odább vándorolt szerencsét, alkalmas területet keresni nyomdájának. 1567-ben Kereszturra vetődik, de a következő évben már Sárvárott találjuk, a hol 1602-ig dolgozik és Magyari István, sárvári predikátor könyvét készíti sajtó alá. Hogy Sárvárról merre veté a sors sodró szele, nem tudjuk. Onnan eltűnt az idők homályába.

Mielőtt felsorolnók azokat a könyveket, a melyeket Manlius Vas megyében laktában nyomtatott, azoknak az íróknak életrajzát fogjuk közölni, a kiknek művei Manlius sajtóján megjelentek.

IX.

Beythe István. – Beythe András. – Frankovith Gergely. – Magyarai István.

Beythe István életére vonatkozólag merő megoldatlan kérdések előtt állunk. Majdnem mindenben taláalomra kell építenünk. Születésének évét saját följegyzése alapján tudjuk. 1532-ben született, de hol, az találgatás tárgya. Némelyek Német-Ujvárt, működése helyét, mások előneve (Kői) után indulva a baranyavármegyei *Kő* helységet tartják születése helyének.

Hol tett szert nagykorú tudományára, szintén bizonytalan. Fábó András azt gyanítja, hogy a már akkor virágzó *tolnai* gimnáziumban nyerte kiművelését. Melyik egyetemen járt, megint nem tudjuk. Hogy a wittenbergin nem, a hová pedig a predikátorok igen nagy része járt, az már bizonyos, mert az ott tanult magyarok jegyzékében neve nem fordul elő.

Beythe István, mint a korabeli protestáns egyház majdnem valamennyi predikátora, tanító-sággal kezdte nyilvános életpályáját. Valamely dunántúli felsőbb iskolában tanított. Mikor a tanítóssággal felhagyott, predikátorrá lett, de hogy melyik gyülekezetben, nincs kiderítve. Csak annyit tudhatni bizonyosan, hogy mielőtt Német-Ujvárra költözött volna, Sopronban volt magyar predikátor, a hová Alsó Lendváról hívták volt meg. Midőn Beythe Sopronban telepedett le – így írja Müllner Mátyás – már akkor az a gyanú támadt ellene, hogy Kálvin tanaihoz szít. És azért a soproni protestáns hívek azt követelték, hogy új vizsgálatnak vesse magát alá, a mit Beythe, noha már több év óta volt Sopronban predikátor, meg is tett. 1583-ban Német-Ujvárra lett predikátor, egyszersmind Batthyányi Boldizsár udvari papja.

Ez után a hivatala után két évre érte az a megfeszítettetés, a mely aztán később sok keserűségének lett a forrása, hogy 1585-ben a vasmegyei Hegyfalú templomában superintendenssé választották meg. De maig vita tárgyát képezi, vajjon ágostai vagy helvét superintendens volt-e, mert mind a két felekezetet a magáénak tartja. – Fábó András, Beythe J. életírója, azt igyekszik megbizonyítani, hogy a csepregi colloquium (1591) előtt nem volt református superintendens. Superintendensi hivatalának mindjárt második évében nem kis érdemet vívott ki magának azokkal az egyházi kanonokkal, melyeket a Csepregben 1587 márczius 12-én tartott gyűlésen hirdetett ki. Ezek a kanonok tanui Beythe ügyes szervező képességének és egyuttal szigorúságának. Rendet akart és erélyesen fenn is tartotta. És ki tudná megmondani, – mondja Fábó – nem ez az erélyesség böszítette-e fel annyira ellene a prédikátorokat? Nem ez az erélyesség és szigorúság volt kutfeje azoknak a gyanúsításoknak, hogy Kálvin tanához szít? Ki tudná megmondani, nem ez a szigorúság idézte-e elő részint a csepregi colloquiumot, részint következményeit. Beythe mindamellett még ez után a colloquium után sem szakított végképen a luteranusokkal. Bizonyítja ezt egy 1593-ból fenmaradt levele, a melyet, minden kétségen kívül, csakis mint Luther-felekezetbeli superintendens irhatott. A legbiztosabbnak vehető ok, a mely miatt Beythe feje fölött összezapott az ár, az volt, hogy a csepregi colloquium után néhány napra (1591. június 23.) fia, András, levelet írt, Réchés és Thokvics csepregi predikátorokhoz, a mellyel együtt megküldte nekik »Methodus Tract. de materia coenae dominicae« című értekezését, – kérte őket az Istenre, ne hunyják be szemeiket a napnál világosabb igazság előtt. Ez újabb olaj volt a tüzre. Hozzá járult még az is, hogy 1593-ban Pathai István, pápai kálvinista predikátor, munkát irván a szentségekről, e munka elején Beythének üdvözlő versei is kinyomattak. Ez a költemény Réchés és pártját végkép felerősítette, s nem nyugodott, míg oda nem vitte a dolgot, hogy a Nádasdy uradalmában levő predikátorok legnagyobb része nem szakított a híres sacramentáriussal. Beythe megunván a zaklatásokat, lemondott superintendensi hivataláról, miután ellenfeleinek – »Confessio fidei Nemetujvariensis certis comprehensa articulis« című művében – 1597-ben élesen válaszolt. Még 1597-ig tehát Beythe ágostai vallású superintendens volt. Nádasdy Ferencz még 1598-ban is superintendensnek nevezi őt; Beythe meg arra kéri a grófot, hogy állítsa helyre az

egyház feldúlt békéjét, s a superintendensi czimről lemond. A béke helyreállítására azonban már gondolni sem lehetett. Réchés és párthívei ugyanis 1598-ban Kereszturon közzétették magyar nyelven a »Formula Concordiae«-t, a melynek előszavában Beythe ellen gyalázó szavak foglaltatnak. Ezt aztán a Nádasdy birtokain minden predikátornak alá kellett írnia. Erre felelt Beythe apológiája. – 1599 után Beythéről semmi adatunk nincs; 71, mások szerint 84 éves korában halt meg 1611-ben, megvakulva Német-Ujvárott temettetett el.

Beythe nagy jártassággal bírt nemcsak a theológiában, hanem a növénytanban is. Ő kalauzolta Clusiust kutatása közben, midőn 1574–82 közt növénygyűjtés céljából hazánk különböző vidékeire kirándulásokat tett. Ezért Clusius hálásan is emlékezik meg róla Nomenclatorának előszavában s buzgó, alapos tudományú botanikusnak nevezi őt. Clusius felszólítására elkészíté a magyarországi növények jegyzékét magyar és latin neveikkel együtt. Munkájának címe: »Stirpium Nomenclator Pannonicus, Antverpiae 1584.«

Ezt a könyvet Clusius »Rariorum stirpium per Pannoniam« című munkájához kötve adta ki.

Ezt a munkát sokan összezavarják Beythe András *Fives Könyvével*, a mely 1595-ben jelent meg Német-Ujvárott. Alább bővebben lesz róla szó.

Beythe István növényteni munkája által alapvetője lett a magyar növénytan.

Clusius Károly (voltaképen Charles de l'Ecluse) a tudományos leíró növénytan megalapítója, a ki növénygyűjtés végett bejárta a félvilágot. Megfordult hazánkban is Batthyányi Boldizsár gróf pártfogásával. Bejárta Pozsony-, Sopron-, Mosony-, Vas- és Lajtamegyéket. Érdeme hazánkra nézve, hogy a növények magyar elnevezéseit is szorgalmasan gyűjtögette s nem egy növény magyar nevét tartotta fenn.¹⁰

Beythe András életéről semmi adat sem maradt ránk. Kezdetben Beythe Istvánnal egy személynek hitték. De Horányi Memorabiliaiból kitűnt, hogy András unokaöccse volt Istvánnak, s a növénytanban szintén olyan nagy jártassággal bírt, mint István. Munkájának címe: »Fives Könüv.« 270 növény van benne felsorolva betűrendben; a növénynek csupán a magyar és latin nevét tette ki, a leírások hiányzanak, csak az alkalmazás-módjuk van rövideden leírva. Ime rövid mutató: »Meh fűnek Nevezety: Déjákúl Mellissa Apiastrum, magyarul Méh fű, mehek zeretű fű: feje virágu, hasonlú az pözercehez, es a chalanhoz: ha ki zakasztod az virágot: edös.

Termezety: Meleghtű, zarazto, emeztű és gyoguito fű.

Hasznay: Ha borban megfőzöd az meh fűvet, es gyakran izod, korsagot es fuladast gyógit, mellyet es tidűt tiztít, az zivet erősiti, mert banatot avagy Melancholiát belőle ki üz, has fájást gyógit, igen ió belőle clystert chynalny az Colica ellen.«

Beythe András tudományos tekintetben sokkal hátrább áll e kor nevezetesebb természet-tudósánál, Melius Juhász Péternél, ki igen buzgó reformátor is volt. Beythe A. jobbadán csak azokkal a növényekkel foglalkozott, a melyek Juhász Péter munkájában nincsenek meg, így tehát jóformán csak amannak kiegészítője.

Frankovith Gergely, ez a nyegle kuruzsló két tekintetben érdemel említést. Először mert receptjeinek legnagyobb része növényekből áll; másodsor mert igen sok növény magyar nevét tartotta fenn számunkra. Életéről és viszontagságairól semmit sem tudunk.

Könyvének tartalmában háromféle okulást ígér: a szentirásról, az orvostudományról és a természet dolgairól. Munkája 55 fejezetre oszlik. Érdekesnek tartjuk rövid mutatót közölni belőle, a mely nézeteire is világot vet:

¹⁰ Beythe István életére vonatk. 1. Horányi Nov. Mem. 477. s köv. ll. – Fábó András m. akadémiai székfoglalóját. – Pesti Napló 1864. évf. – A csepregi colloquium adatai kinyomattak Bártfán 1591.

»Doctor chak medicust teszen diakul, intöm evel hogy a ki Doctor el ne titkolja a kinel valami haszonra valo tudomany vagyon, hanem embereknek életire aggia, ha Doctor nevet akar viselny, doctor az kinek szerzetesevel es tanitasawal mas emberek is elhetnek es tanulhatnak belőle, a mi meg nem volt.«

Frankovith művében mindenütt orvosdoctornak nevezi magát, holott nem volt egyéb ostoba kuruzslónál, a ki be tudta fonni a könnyen hívő világot.

Az említettük írókat tehetség, klasszikus irodalmi műveltség és stilusbeli erő dolgában jóval felülmúlja *Magyari István*, sárvári predikátor, a ki ez időszak prózaírói és vitázói közt az első sorban áll. »Ő képezi az átmenetet a múlt idő panaszos hangjáról az újnak erővel teljes írásmódjára; ő már jelentékeny helyet foglal el nemcsak az egyházi írók, a reformátorok, hanem az igazi stiliszták között is; de a két század mesgyéjén állót. Magyariból még élénken hangzik a múlt század miszticizmusa: ebből merít stílje bizonyos meleg lendületességet. Klasszikai műveltsége, mely kiterjedt az ó világ költőire is, megneemesíti azt. Az új polemikus irodalom hozzá fűződik, mert Pázmány legelső röpiratát az ő fejtegetéseire irta válaszul; de a stíl az övétől sokban eltérő utat tör magának.« (Beőthy Zs. Széppróza I. 207 l.)

Küzdelmes és tevékeny életére az a néhány forrás, a melyet számba lehet venni, alig nyújt némi világosságot. A sárvári városi, és evangélikus gyülekezeti levéltárban Magyarira nézve egyetlen adatot sem lehet találni.

Magyari István I. Nádasdy Ferencz grófnak, Nádasdy Tamás fiának, udvari predikátora volt. Mikor került Sárvárra, biztosan nem lehet megállapítani. Lampe¹¹ feljegyzéséből azt következtethetjük, hogy 1590 után került oda. Ettől az időtől fogva aztán Nádasdy F. szolgálatában állott ura haláláig. (1604.) Egy ideig még Nádasdy Ferencz özvegyét, a kegyetlenségéről hirhedt Báthory Erzsébetet is szolgálta.

Első fellépése 1598-ba esik, mikor egy könyv jelent meg tőle, melyben a magyarországi lutheránusok nyilatkozatát védte Beythe István ellen.

Mely évben lett sárvári superintendenssé, szintén nem tudjuk biztosan. Schmal András¹² csupán felsorolja a superintendensek közt.

Számos vitázó és vallásfejtegető munkát írt. Fő munkája, a mely stíl és tudomány tekintetében egyaránt kiváló tehetségre vall, »Az országokban való sok romlásoknak okairól«; 1602-ben nyomtatott Sárvárott. Az olvasóhoz ezzel az ajánlattal fordul: »Fáradtsággal összeszedetetett, jóakarattól származó és költségemmel kinyomatott könyvecskémet vedd jó néven, kerestyén olvasó.« A munka négy részből áll. Első részében Magyarország nyomorúságáról és az elharapódzott bűnökről szól; a másodikban mutogatja, hogy a nemzet, ha vétkeiből ki nem tisztul, még nagyobb nyomorúságba jut; a harmadikban más nemzetek példájára utal hasonló esetekben; végre a negyedikben a megszabadulás eszközeiről beszél.

Ez a munka igen nagy port vert föl. Nemsokára rá, hogy megjelent, a még akkor fiatal *Pázmány Péter* cáfolatot írt ellene *Felelet*-ében, a melynek címe: *Felelet az Magyari István sárvári predikátornak az ország romlása okairól irt könivere*. – Iratot Pázmány Péter által Nagyszombatba. Anno MDCIII.

Pázmány *Felelet*-ében Magyarinak azt a vádját veszi kiinduló pontul, hogy az ország romlásának nem egyéb az oka, mint a bűn, a mely miatt Isten ostromoz bennünket; a legnagyobb bűn pedig a katolikus vallás terjedése, s azért ez a romlás okozója.

¹¹ Historia ecclesiae reformatae stb.

¹² Brevis de vita superintenduntum I. kt.

Pázmány *Felelete* nem más, mint ennek a vádnak czáfolata dogmatikai és vallástörténeti alapon. Hat részre osztotta Feleletét. Magyarai vádjai ellen Pázmány eljárásának legszembetűnőbb vonása az, hogy mindazt, a mit Magyarai vád gyanánt hoz fel a katholicizmus ellen, ugyanazzal vág vissza a protestantizmusra. Minden vádat megczáfol és Magyarai ellen fordít. Így jár el nemcsak akkor, midőn pontról-pontra veszi Magyarai könyvének egyes részeit, hanem azzal a legfőbb vádjával szemben is, a mellyel az ország romlásáért a katholicus vallást illeti. Magyarai támadása lesz Pázmány kezében az a fegyver, a mellyel ellene fordul. »Az országban való veszedelmeknek nem mi vagyunk az okai, hanem a Lutheri fiak. Nem mi ejtjük háborúságban az népet, hanem ti, a kik elhagytátok az Istent. Országunk akkor kezdett romlani, mikor ti támadtátok Lajos király idejében.« – Ime ez az a gondolat, a mely Pázmánynál is a vallási meggyőződést a nemzeti eszmével kapcsolatban tükrözteti vissza. A gondolat alapjában ugyanaz, melyet Magyarai is alapeszméül választott.

X. Manlius sajtójának termékei.¹³

1. Német-Ujvárott. 1582–84.

Beythe István. Köröztyeni Tvdomannak revid Summaya, az, tiz parancholatrol, Evangeliomrol, imadsagrol, Köröztségről, es az Urvachorayarol, az gyermekchéknek Isten felelőmben valo nevekődesőkert iratot BEYTHE ISTUÁN predicator által. Nyomatott VELAGOS VARAT Manlius Janostol. MD.LXXXII. Nyolczadrét A–F = 6 ív = 48 számozatlan levél.

Ajánlva van »Nagyságos iffyonak Battyanyi Ferencnek.«

A nyomtatás helyére, Világos Vár (Aradm.) nézve már Németh János, szombathelyi egyházmegyei pap megjegyzi: *Memoria Typographiarum Incltyi Regni Hungariae et Magni Principatus Transsilvaniae* című művének 167–169. lapjain, hogy ez a vár 1582-ben a törökök birtokában volt, s így hihető, hogy ott az említett évben sajtó nem is létezett. Kifejti aztán annak a hihetetlen voltát, hogy Beythe István, németujvári predikátor, könyvét az ország másik határszélére, az aradvármegyei Világos Várba küldte volna nyomtatni, mikor sokkal közelebb például Bécsben is talált volna könyvsajtót. Véleménye szerint a címlapon álló Világos vár nem más, mint a különben is magas fekvésű Német-Ujvár, hol szerinte már 1584-ben (valósággal már 1582-ben is) létezett nyomda. – Hogy Németh Jánosnak nem elég határozottan kimondott véleménye teljesen igaz, s így Világos várt, hol nyomda soha nem létezett, a magyarországi nyomdahelyek közül már Némethnek ki kellett volna törölnie, kétségtelen abból, hogy Beythe Istvánnak alábbi másik munkáját ugyancsak Manlius János Gyzzing Varasában, azaz Német-Ujvárott ugyanazokkal a betűkkel, ugyanarra a papírra nyomtatta, mint ezt a most leírt munkát, s e két könyv ma egyetlen ismert példánya, a nyomtatással egykorú kötésben ma is egybekötve található a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában.

Ballagi Aladár¹⁴ szerint Német-Ujvárt azért nevezhették el Világos várnak, mert magasan fekszik s a mellett, mint a protestáns Batthányiak birtoka, a protestánsok szerint a felvilágosodásnak, a világosság tanainak védelmezője, vára volt. Ez a magyarázat azonban nem igen világos.

Mikeppen az köröztyeni gyeulekezetben az Körösztiséget, Vrvachorayat, házások esköttetését, oldozatot, gyonást etc. zolgaltassanak az egyhazi tanytok, arról iratot Könyvechke Beythe Istvan Predikator által. Nyomtatott Gizzing Varasában, Manlius Janostul. Anno MDLXXXII. Nyolczadrét A–GY = 6¼ ív = 50 számozatlan levél.

A szövegbe 6 fametszetű kép van nyomva. A főntebb említett könyvvel egybe van kötve. Ajánlva van »Az köröztyeni gyöleközetben tanytó hiv zolgaknak.«

Az Euangeliumok magyarazati kiket az köröztyeni gyöleközetben eztendő által zoktak praedikallani, reuitedön irattanak az Istenfélő emböröknek lelkök vigasztalasára, Beythe István Praedicator által. Nyomtatott Nymot Uy Varat Manlius Janostul Karáchon hónap 17 napyan 1584. Eztendőben. Negyedré 311 levéllel. – Elül: címlap, ajánlás 3 számozatlan levélen, a 4-ik üres; végül nyomtatási hibák 2 lapon.

¹³ A könyvek hiteles címét, írásmódját és a bibliographiát Szabó Károly „Régi Magyar Könyvesház” című művéből vettem.

¹⁴ A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877.

Ajánlva van latinul Battyányi Boldizsár kir. asztalnokmesternek. Datae Vy Varini 1584.

Ez a munka Beythe István u. n. Postillájának, mely négy részben, négy külön czimlappal jelent meg, első része. Erről a Postilláról először Szenczi Molnár Albert emlékezik meg a »Postilla Scultetica« (Oppenheim 1617) ajánló levelében e szavakkal: »Magyar Postillát négyet láttam: Kulcsár Györgyét, Beythe Istvánét, Bornemissza Péterét és Telegdi Miklósét.« – Ezt az első részt a pápai református collegium csonka példánya után legelőször Eötvös Lajos ismertette, a ki azonban abban tévedt, hogy magát ezt az első részt tartotta Beythe István azon munkájának, melyet Bod s utána Klein »Postilla« név alatt említenek; minthogy ezen Szenczi Molnár Albert és Bod Péter által u. n. Postilla a vasárnapi és ünnepnapok evangéliumok és epistolák magyarázatát képező predikációk négy részre osztott gyűjteményéből áll, mely eredetileg együtt egy kötetben, de négy külön czimlappal jelent meg, mely czímlapok egyikén sem olvasható a *Postilla* nevezet.

Fenmaradt példányai találhatók a sárospataki reform, collégium könyvtárában. Keszthelyen a Festetics-könyvtárban. – Csonkán (4–311 levél) megvan a magyar nemzeti muzeum és (9–311 levél) a pápai ref. collégium könyvtárában.

Az zentők Fő Innepüről valo Evangeliumok, magyarazattyokkal özue eztendő altal, az zegeny egy igyö Köröztyenöknek értelmére, iratot Beythe Istvan Praedicator altal, Nyomtatot Manlius Janos altal Nimöt Uy Varat MDLXXXIV. Negyedré, 107 levél. Elül czimlap és ajánlás 4 számozatlan lapon.

Ajánlva van magyarul Zrinyi Dorottyanak, Batthányi Boldizsár, kir. asztalnokmester és kir. tanácsos, nejének ily kelettel: Költ az Nagysagtok varasában Nimöt Uy Varat. Karachon havának első napyan 1584 eztendőben Nagyságod zegeny alázatos zolgaya Beythe Istvan.« Ebből az ajánlásból biztosra vehetjük, hogy a protestáns Battyányi Boldizsár neje, Zrinyi Dorottya, a szigetvári hősnek, Zrinyi Miklósnak, leánya protestáns volt, mint ez testvéreire: Györgyre, Miklósrá és Kristófra nézve Eötvös Lajos bizonyítása után kétségtelen.

Colophona: »Nyomtatot Nimöt Uy Varat, Kisasszony havának első napyan 1584 eztendőben. Az Nagyságos Batthyányi Boltizar segödelmével, a' kinek adgyon zantalan iokat érte az Mennyei Vr isten. Manlius János által.«

Fenmaradt példányai találhatók a Magyar N. Muzeum, – a sárospataki ref. collegium, – a pápai ref. collegium – (2 teljes és 1 csonka példány, melyből a czímlap, ajánlás és az első 12 levél hiányzik) és Keszthelyen a Festetics-könyvtárban.

Fő Innep Napocra Valo Epistolak magyarazaty, eztendő altal, irattanak Beythe Istvan Praedicator altal. Karachon honak 17. napyan. MDLXXXIV. Negyedré. – Elül czimlap, ajánlás, két 6–6 soros latin distichon ad pastoris Dominici Gregis, és ad Magn. D. Balthazarem Battyani 4 számozatlan levél.

Ajánlva van magyarul: »Elő Istennek Zent Fianak.« Az ajánlás kelte: Iratot Nimöt Uy Varat Zent Mihaly havának 8. napyan... Az the embörre letödnök 1582 esztendeyében. Isteni Fölsegödnök Alázatos es meltatlan zolgaya Beythe Istvan Praedicator.

Teljes példány a pesti egyetemi könyvtárban és Keszthelyen a Festetics-könyvtárban. – Sárospatakon – A pápai ref. collegium könyvtárában és végül a magyar nemzeti muzeumban.

2. Monyorókerék 1588–92.

Hasznos Es Fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak, es vtet felö hiueknek lelki vigasztalasokra es testi epöletökre szereztetöt Frankovith Gergely D(octor) által. Mellyben sok rendbéli betegségek ellen valo orvosságok is be vannak irua, mellyeket Isten az ö nagy io voltábul es aiandekábul, Emböröknek egessegekre rendölt. Ecclesiast. 38. Tiszteld az oruost az szikseget. 1588. Esztendőben. Nyomtatot Monyorokereken Manlius Janos által. Negyedré. 188 számozatlan levél. Elül címlap s ajánlás 4 lapon, s végül 2 számozatlan levélen mutató tábla és sajtóhibák.

Az ajánlás Nádasdy Ferenczhez Sopron vármegyéhez s alispánjához, Megyeri Imréhez szól. Kelt Sopronban julius 16-án 1588.

A szövegbe számos apró, szent tárgyakat ábrázoló fametszet van nyomtatva, s néhány ilyen metszet külön negyedréti leveleken külön is van mellékelve.

Egyetlen fenmaradt példánya néhai Stáhly Ignác, országos főorvos, ajándékából a magy. Tudományos Akadémia könyvtárában őriztetik.

Az Evangeliomoc es az Epistolak: Mellyeket Ezkendő által szoktak az Kerezyéneknek Gyüle-közetibe olvasni es hirdetni. Nyomtatot Monyorokereken Manlius Janos által MDLXXXIX. Tizenkettéré, 202 számozatlan levél. Teljes példánya van a pesti ref. collegium és (a két első és utolsó levél hiján) a pesti egyetemi könyvtárban.

Salamon királynak az Dávid Király fiának: Markalfal valo trefa beszedekek rövid könyue. (Fametszet: Magyarország címere.) Nyomtatot Monyoróköroken Manlius Janos által 1591. Nyolczadré A–D = 4 ív = 32 számozatlan levél.

Ez a munka a középkorban közkézen forgott népkönyveknek egyik legérdekesebbike. Külföldi termék. Bevándorolta egész Európát. Nálunk is igen el volt terjedve a nép között e híres zsidó monda, a mit élénken bizonyít az a körülmény, hogy bibliografusaink közlése szerint, tizenhárom kiadást ért meg. Legelső nyomára a Beldi-kodexben akadunk. Első magyar fordítása 1577-ben jelent meg Kolozsvárott a Heltai Gáspár nyomdájában. Ebben a században – XVI. század – még négy kiadást ért; ezek közé tartozik a monyorókeréki is.

Ki volt a fordítója, nem tudjuk teljes biztossággal megállapítani. Bod Péter Bornemissza Péternek tulajdonítja a fordítást. Véleményét azonban nem okolja meg. Toldi Ferencz véleménye szerint¹⁵ a fordító Heltai Gáspár, vagy valamelyik erdélyi társa lehetett. Legalább ha összevetjük Heltai írásmódjával, nagy rokonságot találunk Markalf és Heltai meséinek stílusa közt.

A középkori népies irodalom ezen egyik termékét érdekesnek tartjuk kivonatilag ismertetni. Rövid mutatót is közlünk belőle.

»A könyv tartalma az, hogy a királyi fényben tündöklő Salamon elé egy utálatos csúf paraszt emberpár járul: Markalf és Polikána. A király is, ők is elmondják családfájukat s amaz vitatkozásra szólítja fel Markalfot. »A ki hitván énekes, kezdje el elől,« – felel a paraszt, s megkezdődik a szóharcz. Salamon folyvást saját dicsőségét és bölcsességét mutogatja, míg Markalf csúfondáros, otromba és ocsmány fordulatokkal felel neki. Ilyen formán.

¹⁵ A Magyar Költészet Története I. k. 148 l.

Salamon. Az jó asszonyi állat, szép ékességére és gyönyörűségére vagyon az ő urának.

Markalf. A tejfeles fazék, míg tele van, igen kell azt macskától őrizni.

Salamon. A bölcs asszonyi állat házat épít magának, a bolond pedig, ha vólna is, elrontja.

Markalf. A jól megégetett fazék több ideig állandó, és a ki tisztán tartja, tisztán iszik belőle.

Salamon. Az istenfélő asszonyi állat méltó az dicséretre.

Markalf. A jó macskát a bőrejért meg szokták nyúzni.

Salamon. A szemérmes asszonyi állatot igen kell az embernek szeretni.

Markalf. A szegény embernek meg kell az tejfelt tartani és őrizni.

Salamon. Állhatatos asszonyi állatot ki találhat?

Markalf. Hű macskát a tejes fazékhoz ki találhat?

Salamon. Senki sem.

Markalf. Állhatatos asszonyi állatot is igen ritkán.

Salamon. A szép és tökéletes asszonyi állatot minden drága marhánál drágábbnak kell becsülni.

Markalf. A kövér és temérdek asszonyi állat úgy tetszik embernek, hogy adakozóbb volna.

Salamon. Szép dolog a fehér fátyol a szépasszony embernek a fején.

Markalf. Meg vagyon írva, hogy nem olyanok a szép subáknak belől az ujjai, mint a derék béllési. Azért fehér fátyol alatt gyakorta moly vagyon (Azaz: férges belől).

Igy megy ez tovább.

Mikor Salamon végre türelmét kezdi veszteni, hogy Markalf goromba ötleteivel bölcsességén és haragján kifog, elúzi udvarából. De Markalf újra meg újra betolakodik a királyhoz s kifogásolja ennek híres bölcs ítéletét, a melyet a két anyára mondott. Ez alkalommal újra előveszi kedves tárgyát s nem épen hizelgő módon nyilatkozik az asszonyokról. A bölcs haragját pedig azzal csitítja, hogy meglássa, még azon a napon ő is összeszidja őket. Fogja magát s azt a hirt terjeszti a városban, hogy a király rendeléséből ennekutánna minden férfinak hét feleséget kell vennie. Erre kiüt a forradalom, és hétezer ijedt meg dühös asszony nagy lármával rohanja meg Salamont, ki természetesen elvesztvén türelmét, legyalázza és kikergetteti őket. Markalfot azonban örökre eltiltja színe elől. A paraszt úgy áll boszút, hogy állatbőrbe öltözve egy sütőkemenczéhez csalja a királyt és piszkos szavakkal a hátát fordítja feléje: ha nem akart a szemébe nézni, hát nézzen oda. Ez az arczátlanság végkép kihozta Salamont sodrából s elrendelte, hogy Markalfot akasszák fel. Könyörgésére csak egy kegyelmet adott neki, azt t. i., hogy arra a fára húzzák fel, a melyet maga fog választani. A király szolgáit meghurczolja a Libanon és az Olajfák hegyén, a Jozafát és Karmel völgyében; de utoljára is azzal térnek vissza, hogy a bolond neki tetsző fát sehol sem talált. Így ismét kifogott Salamonon, ki hogy megmenekedjék tőle, megígéri, hogy feleségével együtt holtig eltartja.¹⁶«

Ez a Salamon és Markalf meséje.

A monyorókeréki kiadásból csak egyetlen példányt ismerünk, a mely a nemzeti muzeum könyvtárában őriztetik.

¹⁶ Beöthy Zs.: Szépprózai elbeszélés I. k.

Egy latin nyelvű munka is jelent meg Monyorókeréken 1591-ben: Dragonis Gáspártól *Speculum Theologicum seu Concionatorium*.

Kemény József gróf említi ezt a könyvét. Monyorókerék. 1592.

Laskai János. Az Aésopus Életéről, Erkölséről, Minden Fő Dolgairól, és Haláláról való Historia. Kis Laskai János, az Debreczen Mester Görögből, és Deákból Magyar Nyelvre fordított. Nyomtatot Monyorokereken Manlius János által. Anno MDXCII. Nyolczadrét.

A debreczeni 1592-iki eredeti kiadás utánnyomata. – Megvolt Szathmáry Pap Mihály könyvtárában, mint Bod Péter Magyar Athenásának 157. lapjához írt jegyzetében említi. Ma egy példánya sem ismeretes.

Enyedi György. Jeles szép Historia, a Tancredus királynak Leányáról, Gismundáról, és Gisquardusol Király Cancelláriusáról, és szerelem miatt mindakettőnek szörnyű haláláról. Nyomtatot Monyorokereken Manlius Janos által. 1592. esztendőben. Nyolczadrét.

Végső verse ekkép hangzik:

Ez énekből-deákból fordítója
Nevét versek fejekben nem titkolja
Nagy gondolat szivét szállotta vala
Istent kéri, illy szeretettől ólja.

Középkorban igen elterjedt olvasmány volt. Bocaccio Dekameronejából fordítottatott deákra, s deákból Enyedi György fordította le magyarra még igen fiatal korában.

Első kiadása Debreczenben jelent meg 1577-ben. Ma egyetlen példánya sem ismeretes.

Tinódi Sebestyén. Buda várossának veszedelméről és Török Bálint fogságáról való Historia. Nyomtatot Monyorokereken Manlius Janos által. 1592. Nyolczadrét.

Kétségtelenül egy régiebb, ma már ismeretlen kolosvári kiadás utánnyomata. Ma egy példánya sem ismeretes.

3. Német-Lövő.

Hunyadi Ferencz. Historia a régi Troja várossának tiz esztendőig való meg szállásáról és veszedelméről. Nyomtatta Manlius János Siczben 1592. Nyolczadrét.

Végső verse:

Másfél ezer és az notzvan kilenczben
Mikor irnánk ennyi időben
A Trojáról való emlekezetben
Sok kronikákból irták ezt versekben.

Több kiadásban forgott közkezen. Régiebb kiadásai: Kolosvárott 1577, Debreczenben 1582, és újra Kolosvárott 1588-ban.

Megvolt Szathmáry Pap Mihály könyvtárában. – A Szathmáry P. Mihálytól följegyzett végső versből látjuk, hogy Manlius János, midőn ezt a históriás éneket újra lenyomta Siczben, az íratás évét megváltoztatta, persze hogy az ének újabbnak lássék.

Decsi Gáspár. Historia az Dávid királynak Uriásnak feleségével való vétkeiről, miképen Dávid Uriást a Hadban Joab által Raba várossának vivásakor megölete: aztán Betsabét feleségül elvötte, Náthán prófétának megfeddéséről, e mellett szép intésekkel mostanában ujabban versekben szereztetett. Ad notam: Mostanvaló üdőben. Nyomtatott. Syczben Manlius Janos által. Anno MDXCII. Nyolczadrét.

Az 1579-ben Tolnán irt s megjelent historiás éneknek lenyomata. Ma egy példánya sem ismeretes.

Gosárvári Mátyás. Az régi Magyaroknak első Be-jövésekről való Historia: Atillával miképpen telepettenek le Scambriában. És melly nagy vérontással érkeztenek be Pannoniában: es az után sok egyéb országokba. Ad notam: Ádám vala Fő az Kapitányságba Nyomtatot Syczbe Manlius János által. Anno 1592. Nyolczadrét.

Első kiadása Kolosvárott jelent meg 1579-ben. Megvolt Szathmáry Pap Mihály könyvtárában. Ma egyetlen példánya sem ismeretes.

Heltai Gáspár. Vigasztalo Könyvetske Kerestyeny intessel es tanitassal, mikeppen kellyen az embernek készülni keresztyeni es bodog e Vilagbol valo kimulasahoz: Apocal. 14. Beati mortui, qui in Domino moriuntur. MDXCIII. Tizenkettedrét. 110 számozatlan levél.

Colophona: Siczben nyomtatta Manlius Janos MDXCIII.

A címlap után 4 levelet foglal el Manlius János ajánlása Czipnik Tamás tótországi fő-harminczadoshoz és Koronghi Benedek harminczadi ellenőrhöz, mint pártfogóihoz ily kelettel: Actum Sycini die Philippi és Jacobi. Anno 1593.

Első kiadása Kolosvárott jelent meg 1553-ban. Megvan a Magyar Nemzeti Muzeum és a sárospataki református collegium könyvtárában.

Szalaszei György: Hetetszaka mindennapra megh irattatot Imadsagok, kik öszvő szerkesztettenek Aunearius Janos Doktor által, fordeitattanak pedig magiarra Szalaszei Giörgi praedikator által. J. Thess. 5. Szüintelen imadkozottok, es mindenbe az Istennek halakat adjatok. MDXCIII. Tizenkettedrét. 247 számozott levéllel; különféle alkalmi imádságok 69 számozatlan levélen.

Colophona: Siczben nyomtatta Manlyus Janos MDXCIII.

Ajánlva van »az Tekintetes Nemzetes és Nagysagos Salmis és Neuburgi Groff Magdolna asszonynak, az Tekintetes Nemzetes és Nagysagos Poppel László Lobkovicza szabados ura stb. házastársának.« Az ajánlásban igéri Szalaszei, hogy »az Nagysagottul Pragabul küldött, három rezbe valo Postillat, az Nagysagtok szerelmes fianak, Poppel Adam uramnak aianlom, aszt is magiar nielwre fordeitvan« – Ez az ajánlás: »Költ Muraiszombatban, Szent Giörgi napian Ezör öt száz es kilenczuen haromban Thi Nagysagtoknak alazatos lölki szolgálta Szalaszei Giörgi praedikator.«

Megvan a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtárában. - Több levél hijával a gyulafejevári Batthyányi-könyvtárban.

Vizaknai Gergely: Az Keresztyeni tudomannak eg nehany fő Articulusirol valo Könyueczke az együgi keresztenek eppületekre. Irattatot Vizaknai Gergely által 1593. Johan 17. Ez pedig az örök élet hog' megismerjenek teged egyediül valo Istent, es kit el bochattal az Jesus Christust. Tizenkettedrét, 108 levéllel.

Colophona: Siczben Nyomtatta Manlius János MDXCIII.

Manlius Iváncsi Lukácsnak ajánlja. Kétségtelenül egy régibb kiadás utánnyomása.

Teljes példánya megvan a sárospataki reform. collegium és a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtárában.

Bock Mihály. (Beteg lelkeknek valo füves kertecske. Irta Bock Mihály). Tizenkettedrét 52 számozatlan levéllel, alig ha teljes.

Ez a munka nem lehet Balassi Bálint fordításának utánnyomata, mert irálya az 1572-iki krakkai és az 1580-iki bártfai kiadás irányától elüt.

Egyetlen csonka példánya a sárospataki ref. collegium könyvtárában van meg.

Beythe András. Fives Köniüv. Fiveknek es faknac nevökröl, természetökröl es hasznokrul irattatot es szöröztetet Mag'ar nyelven az fő Doctoroknak es termesztudo orvosoknak Diocoridesnek Mathiolusnak böls irasokbul Beythe Andras által. Ecclesiastic. 38. Istentöl vagon minden országh stb. – Tiszteljed az Orvost az szikseghert. 1595. Negyedré. A. Nn = 36 iv = 135 számozott levél, s elül czimlap, ajánlás és Index, 8 számozatlan levél (– A:B iv).

Colophon: Nyomtatattot Nymet Vivaratt, Manlius Janos által M. D. XCV.

Sadler József Beythének e munkáját ismertetvén, idézi Dr. Földynek egy jegyzetét, melyet Weszprémi »Biographia Medicorum« című munkájában jegyezve talált s mely szerint e munkának második kiadása is létezett volna. Földy idézett jegyzete így hangzik: »Zrini Györgynek a nyomtató Műhelyéből jött ki a Beythe Herbarium másodsor, Nedelitsben, Muraközben Drávánál, ugyanezen Zrini Györgynek ajánlva.« – Mire alapítja Földy dr. ezt a tudósítását, nem tudom, de azon, hogy Nedeliczen, a Muraközben, a Zrinyiek jószágán 1595 után is létezett nyomda s így Beythe Füves könyve második kiadásban is jelent volna meg, erősen kételkedem. Nedeliczen 1574-ben, mint nyomdász, működött ugyan Hoffhalter, ki előbb 1573 és 74-ben Alsó-Lindván, a Bánfiak jószágán Kulcsár György néhány munkáját nyomtatta: de hogy a nedeliczi nyomda Hoffhalter eltávozása után is, kit már 1579-ben Debreczenben találunk, működött volna, annak nyomát nem találom.

Példányai vannak a pesti egyetemi könyvtárban, a Magyar Nemzeti Muzeumban, M. T. Akademiában s Maros-Vásárhelyen a Teleki-könyvtárban.

Heltai Gáspár. Szaz Fabola, Mellyeket Aesoposból es egyebönnen egybe gyötet es öszve szörzet a' Fabulaknak ertelmevel egyetemben, Heltai Gaspar. Nyomtatattot Nimet Vivarat Manlius Janos által 1596. Nyolczadrét. A – 8 = 18 iv = 144 számozatlan levél. A kolosvári 1566-iki kiadás utánnyomata. – Megvan a Magyar Nemzeti Muzeumban.

4. Sárvár.

Magyari István. (*Az iol es boldogul valo halasnak tudomanyarul irattatot kézbéli könyvetske.*) Sárvár 1600. Nyolczadrét 146 számozott levél (itt megszakad). – Elül: czimlap epistola dedicatoria latinul. Az keresztyen olvasnac, és nyomtatási hibák hét számozatlan levélen.

A latin ajánló levélből kitetszik, hogy ezt a munkát ezelőtt öt évvel (1595.) irta Beust Joachim s Magyari István Nádasdy Ferencznek, Fogaras földje, Vas- és Sopronmegye örökös főispánjának, kir. főlovászmesternek, cs. és kir. tanácsosnak s a dunántuli részek főkapitányának felszólítására s megbízásából fordította latinból magyarra. Az ajánló levél kelte: *Dátum Sarvarini, in festo Decollationis Joannis Baptistae, qui dies lugubri habitu deplorat, miserabilem Ludovici Regis Hungarorum cladem. Anno Virginei partus M. D. C. Gen. el M. D. V. Servitor addictissimus Magyari Senior in Ecclesia JESV Christi vere Catholica.*

»Az keresztién olvasnac« szülő sorokban figyelmezteti Magyari István az olvasót a nyomtatási hibákra, melyeket »az könyvniomtato« követett el, mint a ki nem tud magyarul s adja a nyomtatási hibák jegyzékét. E nyomdász bizonyosan Manlius János volt, kit 1602-ben Sárvárott találunk.

Egyetlen csonka példánya a keszthelyi Festetics-könyvtárban van.

Eszterházy Tamás. Az Igaz aniaszentegyhazrol és ennec feierol az Christusról; Inneg az Romai aniaszentegyhazrol es ennek feirol az Paparol valo Articulus, kerdeseckel es feleleteckel, az Prophetac es Apostoloc irasbol ki szedetet, melyben az regi es mostani Papa szekit oltalmazoknac hijaban valo irasi es Argumentomi refutaltatnac es meghamisitatnak. Irattatot Aegidius Humius, az Szt. Irasnac Doctora es Professora által. Nyomtattatott Sarwarat. Az Tekintetes es Nagysagos Illyeshazi Istvan Vr költsegen. Manlius Janos által. Anno M.D.C.II. Negyedré 582 lap. – Elül czimlap s ajánló levél, 23 számozatlan levél; végén Index.

Ajánlja ezt a könyvet Eszterházy Tamás Pálffi Katalinnak, Illéshazy István nejének, »Galantan I. Marty Anno Domini 1601. Nagysagod alazatos szolgália Eszterhazi Tamás.« Az ajánló levélben írja Eszterházy, hogy »Humius e könyvét Kürti Istvan Szeredi Praedicatorral Magiarra fordítottam.« Sándor István Magyar Könyvesházának 15. lapján hibásan teszi 1601-re. Teljes példánya a szombathelyi seminariumi, Keszthelyen a Festetics-könyvtárban és Radványban báró Radvánszky könyvtárában. Csonka példánya pedig a Magyar Tud. Akadémia, a kecskeméti református collegium, a soproni és késmárki evang. liceum könyvtárában.

Magyari István. Az Országokban valo soc Romlasoknac okairol es azokbol valo megszabadolasnac io modgairól, mostan ujonnan irattatot es soc emberecnec irasokbol szereztetet hasznos könyvetske. Magyari Istvan Sarvari Praedicator által. Psalmo LXXXI. vers XIII. Vajha az en nepem halgatot volna engemet es az Israel az en utamban iart volna, nilvan semmic tettem volna az ő ellensegeket es az ő háborgatói ellen, felemeltem volna az en kezemet. Nyomtattatott Sarvarat, az Author költsegevel. Manlius Janos által. Anno M. D. C. II. Negyedré 109 lap. Elül czimlap, ajánló előbeszéd, versek (12), végül: mutató tábla s nyomtatási hibák 5 számozatlan levél. – Ajánlva van Nádasdy Ferencz főlovászmesternek, Vas s Sopron vm. főispánjának.

Példányai megvannak a Magyar Nemz. Muzeumban, a pesti egyetem – a soproni ev. liceum, Zsibón br. Wesselényi s Keszthelyen Festetics könyvtárában.

Szikszai Fabricius Basilius. Nomenclator Seu Dictionarium Latino Hungaricum. Per clarissimum virum D. Basilius Fabricium Sziksiovia num conscriptum. Cvinunc denos adiccimus idioma Germanicum, in usum Puerorum. Sarvarini. Excudebat Joannes Manlius. Anno M. D. C. II. Nyolczadrét 155 levél. – Végül: Index, három számozatlan levél.

Régibb kiadásai Debreczen 1590, 1592, 1594, újabb Debreczen 1619 s Bártfa 1630.

Példánya megvan a pesti egyetemi s a segesvári ev. gymn. könyvtárában.

5. Német-Ujvár.

(Cathechismus.) *Igaz Beszedecnek Peldaja avagy Formaja, Az az Keresztyen Hitnek Reszeirol Rövid Kerdesecke es Feleletekbe befoglaltatot. Tudomany Mellyet az Istenfelő harmadik Friderik Palatinus Elector, Hertzeg Heidebergaban 1563 esztendőben, az ő birodalmaban valo Doctorockol az sz. Irasbul szedettetet Deakul es Nemetul. Melly mostan Ujonnan Magyarul, az egügyü (igy) hiveknec epuletekre Nemet Ujvarat Ki nyomattatot Bernard Mate altal. M.D.C. XIX. Esztendőben.* Nyolczadrét A. E. 4. 4½ iv = 36 számozatlan levél.

Ezzel együtt nyomtatva s egy kötetben jelent meg a latin szöveg is: *Cathechismus Religionis Christianae. Quae traditur in Ecclesiis et Scholis Electoralis Palatinatus. Nemet Ujvarini Excudebat Matheus Bernhardi Anno reparatae salutis 1619.* Nyolczadrét. A. E. 7. 39 számozatlan levél.

Egyetlen példánya Szilágyi István birtokában van Marmaros-Szigeten.

Az új korszak nyomdászata.

Manlius János Sárvárról a sopronvármegyei Kereszturra helyezte át vándornyomdáját. Itt 1604-ben egy németnyelvű munkát nyomtatott ki. Ettől az időtől fogva hire-hamva sem maradt. Németh János említi, hogy 1604-ben meghalt; állítását azonban egyetlen pozitív adat sem támogatja. Valószínűbbnek tetszik az a feltevés, hogy 1610 körül hunyt el, mert 1611-ben Farkas Imre nevű nyomdász vette át sajtóját, ki Kereszturra és később Csepregben számos magyar könyvet nyomtatott.

Jankovich, esztergomi érsek, említi, hogy a XVI. század folyamán Kőszegen is létezett nyomda. Azonban termékei ránk nézve eddig ismeretlenek. Ezt a nyomdát valószínűleg a jezsuiták tartották fenn, akiknek birtokában volt akkor a kőszegi benedekrendiek kolostora.

A XVI-ik században indult meg Magyarországon az antireformáció. A főpapok első sorban nyomdáról gondoskodnak, hogy a reformált papok irataira a czáfolatokat és támadásokat közforgalomba hozhassák. A legnevezetesebb katolikus sajtó Nagy-Szombaton működött. Telegdi Miklós, esztergomi nagyprépost, volt a felállítója.

Az ellenreformáció eleinte inkább erőszakkal folyt, mint szellemi eszközökkel. Ezen mozgalom élére Forgách Ferencz bíboros állott, a ki, mint az »Ecclesia militans« vezérférfia, ugyancsak katonásan járt el. Érezvén hatalmát, erővel támad a reformáltakra. Céljait egy históriás éneknek ezek a sorai jelölik:

Mit végeztek nem rég pápával,
Vele egyetemben Ferencz kardinallal?
Ugymond: irtsuk ki a kálvinistákat,
Annak utánna anabaptistákat,
Megbirjuk osztán lutheránusokat...

Az erőszakos uton megindult támadást Telegdi igyekezett mérsékelni. Tudta, hogy a protestantizmus ellen hiába való az erőszakos küzdelem. Csak szellemi fegyverekkel lehet velük megmérkőzni. Irataiban főpap társait igyekszik arra bírni, hogy czáfoló iratokat készítsenek. Ő maga is derekasán hozzálátott, hogy a toll hatalmas fegyverével mérje egybe erejét a protestánsokkal. Többre is ment ezzel a békésebb eszközzel, mint Forgách a börtönökkel. 1577-ben Nagy-Szombaton felállította azt a nyomdát, a melynek a protestantizmus elleni küzdelemben oly kiváló szerepe volt. Ennek felállításakor egyidejűleg behozták a *censurát*, azonban a mi viszonyaink között nem tudtak neki érvény szerezni. Országgyűlési határozat lett volna szükséges a behozatalához I. Ferdinánd privát parancsára nem igen hederítettek.

A nagy-szombati nyomda után több katolikus sajtó is keletkezett. A XVII-ik században a nagyszombatival együtt össze-vissza négy sajtó szolgálta a katolikus érdekeket: Kassán, Pozsonyban és Csík-Somlyón. A többi sajtó a protestánsok kezében volt. Az antireformáció folyása alatt Vasmegyében nem állott fenn egyetlen nyomda sem. A szomszédos Sopronmegyében azonban működött kettő: egy *Csepregben*, hol Szepes-Váraljai Bernárd Máté dolgozott, s egy *Sopronban*.

Az ellenreformáció, hol csendesebben, hol zajosabban, elmúlt a nélkül, hogy megyénk – nyomdászatiilag – részt vett volna benne. Ezen körülmény okát abban kereshetjük, hogy egyrészt ezen mozgalom folyamata alatt nem élt megyénkben sem a katolikus, sem a protestáns részen olyan egyén, a ki a küzdelemben szintén felvette volna a kesztyűt; másrészt meg az ellenreformáció központja – Esztergom és Nagy-Szombat – megyénktől távol esett. Így tehát a mily élénken működött Vasmegye a reformáció terjesztésében, oly csendes volt később az ellenküzdelemben.

A szombathelyi könyvnyomda felállítása idejében a nyomdászatra is már szebb napok jártak. A XVII-ik és XVIII. század jó részében igen bénítólag hatott rá a szigorú censura, melyet az ellenreformáció honosított meg nálunk. II. József trónraléptével azonban a censurában javulás állott be. A tudomány és művészet emelése végett eltörölte jó részt a censurát és elrendelte a könyvnyomdák szaporítását. Csakis annyit kívánt meg, hogy minden magyar nyomda három darab kötelességi példányt küldjön be a helytartósághoz.

II. József intézkedéseinek meg is volt áldásos fogamatjuk. Határozottan neki köszönhetjük, hogy nyomdáink száma 1787-ben a »Magyar Muzsa« szerint 29-re emelkedett. Ezek közt van a szombathelyi is. (Sopr. Szűcs József.)

Vasmegye könyvnyomtatásának történetében ennél fogva nagyot kell ugranunk, 185 esztendő. A XVIII. század utolsó negyedében Vasmegye székhelyén, Szombathelyen támadt fel újra a könyvnyomda, a mikor a megyei és egyházi hatóság részére Siess Antal, soproni könyvnyomtató, fióknyomdát állított fel. A felszaporodott szükségletek végett állították tehát fel ezt a nyomdát. Szombathely ugyanis 1776-ban püspöki székhellyé lett és a püspöki körlevelek és egyéb egyházi nyomtatványok, úgy a vármegye szükségleteinek elkészítésére elodázhatatlanul szükséges volt legalább egy kisebb arányú nyomda. Eleinte csakis az említett nyomtatványok elkészítésére szorítkozott a Siess-féle nyomda. Irodalmi termék csak az első szükségletek kielégítése után került ki alóla.

A nyomdász fizetésének és kötelezettségeinek megismerésére érdekes idézni azt a kivonatot, a melyet a Vasmegye törvényhatósága által 1792. évi február 6-án tartott ülés jegyzőkönyve tartalmaz:

Extractus Protocolli Generalis Congregationis I. Comitatus Castriferrei die 6. Mensis February 1792. in oppido Sabariae celebratae. Cum per id si Curentates I. Comitatus Typis exprimantur, singulaeque Possessioni unum Exemplar extradetur, eo celerior, et certior effectus altarum Ordinationum procurentur. Hinc praeexistentibus Comitatus Cancellistis pro multiplici earum purificatione alioquin sufficere nequeuntibus, illae dehinc etiam Typis excudendae, ac proinde per Excelsum Consilium pro Typographo resoluta Annua 1000 florenorum Solutio ultro quoque ex Cassa adruenda determinatur. Sin vero privati etiam nobiles, aut Communitates Nobilitares ac Terrestria Domina, easdem Correntales, pro consueti antea unius floreni Solutione sibi extradari cuperent, desuper Domini Processuales Judium Declarationem eorum excipiendam, eam eatenus Comitatus in futura Generali Congregatione Relationem faciendam habebunt.

Lect. et Extrad. per. Antonium Bertha m. p. I. Cottus. Castrif. jur. v. notar.

Miután Siess az égető szükségleteken segített, irodalmi munkák nyomtatását is elvállalta.

Dicsőségre válik a vasmegyei nyomdászatnak, hogy feléledése után azon kor leghíresebb és legjobb prózairójának, Mikes Kelemennek Törökországi leveleit adta a magyar közönség kezébe. Mikes levelei a XVIII. század legjelesebb terméke, a melyre mi magyarok ép oly büszkeséggel mutathatunk, mint a francziák Sévigné asszony leveleire. A magyar próza ezekben nyilatkozott legtisztábban és nemesebben. Keresetlen és természetes stíljök maiglan mintául szolgálhat.

Mikes Kelemen leveleit Kulcsár István rendezte sajtó alá s ezzel a címmel jelent meg:

»Törökországi levelek, mellyekben a II. Rákóczy Ferencz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok Történeti más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak. Irta Mikes Kelemen. Az említett Fejedelemmel néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta Kulcsár István, Az Ékesszóllásnak Tanítója. Szombathelyen. Nyomtatta Siess. Antal József 1794.«

A második munka, a mely Siess nyomdája alól került ki, a következő czimet viseli:

»Magyar Szó Játék azaz olly mondások, mellyek hangjokra nézve meg eggyeznek ugyan, de értelmekre egymástól különböznek. Szombathelyen Siess Antal József betüivel 1799.«

Siess halála után az örökösök a szombathelyi nyomdát eladták 1806-ban Perger Ferencznek, a ki nyomdáját a Horváth Boldizsár-téren álló Mózer- (jelenleg Spitzer-féle) házban állította fel, innét pedig az izraelita elemi iskola régebbi helyiségébe költözködött.

Perger idejéből való az a megyei kiadvány, a mely a nyomdászok akkori viszonyaira és fizetésére élénk világot vet. A rendelet ekkép hangzik:

»Az 1833. Esztendei Februárius 8-án Szombathelyen tett T. K. Vas Vgye kis Gyűlése Jegyző Könyvéből.

488. Ezekután Perger Ferencznek Szombathelyi Könyvnyomtatóval a Vgye számára megkivántató Nyomtatványok eránt 1833-ik Katonai Esztendőre Minekutánna az azokat oltsóbban elkészíteni nem akarta, a Gazdálkodó Választmány által az eddig 800 ftból álló V. Cz. álló esztendei fizetésének 200 Vftal való megtoldásával 1000 Vfrtban tétetett alku helyben hagyatott. Melly summáért irtt könyvnyomtató minden hivatalos meghívó leveleket, hirdetményeket, másféle végzéseket, ujjéttó Szék Rendszabásán, Adó Szedői, s Biztosi Számadásokhoz, ugy Raboknak való Tabellákat az erántok a Vármegye által vezetendő Jegyző könyveket, Utazó Leveleket, Zab, Széna, és Kenyér Nyugtatványokat, Hadfogadói Forspont Quietantiákat, Assent Lisztákat, Posta Protokollomokat, Vám Tariffákat, és azokról szólló Limitatio Hirdetményeket, a Vgye által nyomtatás alá rendelendő innepi Beszédeket, szóval minden a Vgye számára megkivántató rendes Nyomtatásbéli Munkákat, kivévén ha különös esetekben valamelly egész munkát kellene kinyomatni, melyről különösen ki fog fizettetni, köteles lészen az Al Ispányi, vagy főjegyző hivatal assignatioja mellett serénnyen, és pontosan tellyesétteni, megjegyeztetvén, hogy ebéli nyomtatványok alá a szükséges papiros Mindenkor a T. Ns. Vgye Cancellariajából Nékie kifog adattni.

Hodásszy Ignác Al Adó Szedő Urnak meghagyatván, hogy azon 1000 Vfrt summát irtt könyvnyomtatónak annak idejében ki fizetni el ne mulasza. Ki adta Tóth István, aljegyző.«

Perger 34 esztendeig volt a vármegye nyomdásza. 1840-ben eladta nyomdáját Reichard Károly és fiai kőszegi nyomdászoknak.

A szombathelyi nyomda mellett Kőszegen is keletkezett új nyomda, a melyet Reichard Károly alapított. Leginkább protestáns vallási munkák és szentírások kerültek ki alóla. Reichard kezén a szombathelyi nyomda is élénkebb működésnek indult; a megyei nyomtatványokon kívül irodalmi munkák is készültek el rajta.

Reichard nem sokáig bírta ezt a nyomdát, újra gazdát cserélt tehát s 1846-ban Bertalanffy Imre, a soproni Siess-féle, s később a Kultsár-féle nyomda vezetője vette át tőle.

Reichard kőszegi ember volt. A magyar nyelvhez édes-keveset konyitott, a megyei nyomtatványokon kívül nem is nyomtatott magyar műveket.

Midőn Bertalanffy Imre a sajtót átvette, küszöbön volt a szabadságharcz kitörése. Tudjuk, hogy 48 előtt a szabadsajtó csak pium desiderium volt nálunk. Minden műnek, cikknek előzőleg szigoru cenzurán kellett átmennie.

1848-ban letörtek ugyan a sajtók bilincsei, szabad lett a gondolat és a szó, azonban a nyomdászok helyzete az új sajtótörvények következtében nagy mértékben súlyosbodott. A sajtótörvények ugyanis elrendelték, hogy minden nyomdatulajdonosnak 4000 pfért kell letennie biztosítékul.

1848 márczius 15-én kiütött a magyar szabadságharcz. Szabaddá lett a gondolatkozása, a sajtóról lepattantak a békák. Petőfi lelkesítő szójátékában, a Talpra magyar-ban, mind a kettő egybe találkozott. Petőfi a harc kitörésekor megírta riadóját és az ezerkaru sajtó millió meg millió példányban szórta a közönség közé. Ez volt a legelső mozzanat, a mellyel titáni harcunk megindult.

Harcunk balul ütött ki. Függetlenségünk elveszett. Az osztrák kétfejű sas elnyelte a magyar czimert. Kezdődött a reakció. A győző kardjára írta: Vae victis! Jaj a legyőzötteknek. A hóhérok dolga szaporodott. Alig győzték a munkát. Fejbelövés, bitófa, börtön volt a küzdők bére a győzők részéről. A ki akár tettel, akár szóval részt vett a küzdelemben, ha el nem tudott menekülni, szigorú büntetés várt rá. Az a kor volt ez, mikor a honfi »szertenézett, s nem lelé honját e hazában.«

A szegény nyomdászok sem kerültek ki az osztrák bírák figyelmét. Számon kérték tőlük is, miért merték szaporítani a hazafias nyomtatványokat. – A szombathelyi nyomdász, Bertalanffy Imre is, a bíróság elé került, mert »Kossuth imádságát« kinyomtatta. A hadi törvényszék börtönre ítélte, de mert a sok új rendelet kinyomására a nyomdász szükséges volt, elfelejtették elzárni.

Mikor az osztrákok megelégedtek a vérrel, a melyet kiontottak, és az élettől, a melyet nyirkos tömlőcseikben elorvasztottak, mikor átlátták taktikájuk helytelen voltát; s arra a meggyőződésre jutottak, hogy jobban megnyerik magoknak a magyarokat, ha jobbukat nyújtják feléjük: megszüntették a rémuralmat és a békés kiegyezés útjára léptek, 1867-ben újra szent lett a béke és nemzetünk zavartalanul hozzáláthatott művelődése fejlesztéséhez, a mire a létért való küzdelemben nem maradt ideje. Azóta közéletünk minden terén óriási haladást tettünk; – néhány év alatt oda emelkedtünk, a hová Európa művelt államai a béke ölében jutottak.

Nyomdászatunk is hirtelen föllendült. Nyomdánk számban megszáporodtak, és technika tekintetében emelkedtek. Bertalanffy Imre 1874-ben fiára Józsefre bizta nyomdáját, mely a fiatal kezekben a kor kívánalmai szerint arra a színvonalra jutott, a minő az akkori technika vívmányai szerint lehetséges volt. Manapság pedig szerkezet és felszerelés tekintetében egyaránt első rangú nyomdává fejlődött.

Szombathelyen kívül még Kőszegen létezett sajtó, a mely – miként említettük – Reichard tulajdona volt. Reichardék azonban 1855-ben Sopronba költözködtek, és a nyomda megszűnt.

De 1861-ben újra keletkezett más, a melyet Bertalanffyték állítottak ott fel.

Bertalanffy Imre a kettős terhet nem bírván, a kőszegi nyomdán túladdott s eladta Feigl Frigyesnek.

1873-ban új nyomda létesült Szombathelyen. Ekkor állította fel ugyanis Seiler Henrik maig működő sajtóját. 1879-ben pedig Felső-Eőrött Schodisch Lajos szervezett egy kisebbszerű nyomdát, a mely azonban a magyarságnak eddigelé nem sok hasznot hajtott.

A nyolczvanas években nyakrafőre keletkeztek a kisebb szabású sajtók. Szombathelyen Gábel és Poszlavszky alapított nagyobb rendű sajtót. Eszerint most Szombathelyen három nyomda szolgálja a kultura érdekeit. Keletkeztek még nyomdák Kőrmenden, Kőszegen, hol jelenleg kettő működik, és Muraszombatban. Kisebb nyomógép van Sárvarott és Kis-Czellben. – Összegezve az elősoroltakat, van jelenleg Vas megyében 9 sajtó, nem számítva ide a kis kézi sajtókat.

Az a kérdés ötlük most már fel, vajjon a nyomdák ezen száma hasznára van-e a nyomdászat fejlődésének. *Nem*-mel felelhetünk. Mert élénk verseny fejlődvén ki, nem a csín, izlés, diszes kiállítás nyomdászaink első célja, hanem a haszon. S nem csoda! A munka bére alászállt, ennél fogva a kiállítás is silány lett. Már pedig korunk viszonyai közt a megélhetés a fő.

A nyomdák szaporításával egyidejűleg a lapok is nagyon megszorodtak. A hol nagyobb sajtó keletkezett, meg nem állhatta a nyomdász, hogy lapot is ne adjon ki. Sőt ugylátszik, mintha a sajtók a lapok kedvéért keletkeztek volna. Szép dolog ugyan, és a kultura magas fokára vall az ujságok száma, csak hogy megvan ebben is a kellő mérték. Nagy baj, hogy mindenki olyan kenyérkeresetnek hiszi az ujságírást, a melyet képesség nélkül lehet végezni. Olyan ez a mesterség, mint a tűz; megégeti könnyen, a ki tapasztalatlanul hozzá nyul.

Vármegyénk központja sokáig beérte az egy »Vasmegyei Lapok«-kal, a mely a jövő évre éri meg 25-ik évfolyamát. Sokan azonban megirigyelték jó sorsát, szerencsét próbáltak. Így keletkezett a »Vasmegyei Közlöny« alapítva Lipp Vilmostól a mely végelgyengülésben halt meg. De sirján feltámadt a »Vasvármegye«. A vasmegyei függetlenségi és 48-as pártnak szüksége volt organumra, hát fogta magát és megalkotta a »Dunántul«-t, a melynek fatuma, hogy ugyszólván minden uj év más szerkesztőt hoz ujévi ajándékul. A nyugatrészi német sógoroknak szükségük volt német nyelvű ujságra, a mely a megyei központban szerkesztessék. Mit tett hát Gábriel ur? Nem tanulta ugyan az ujságírást, de hallott valamit az ollóról, hát ő is fogta magát, .teremtett egy német ujságot e megye szívében, a hol német lap senkinek sem kell és lőn a »Volksfreund«. Hogy az ujságíráshoz jó adag élelmesség is kell, tudta Gábriel ur, és – risum teneatis – lapja él.

A politika nem lehet el élczek, holmi szurások nélkül. Tessék csak megnézni egy minisztert vagy képviselőt, hogy szúrja furja czeruzáját az üres levegőbe. Ez már a politizáláshoz tartozik. Nos tehát a szombathelyi politikai lapok mellé kellett efféle élczelődő, szurkáló hatalom és megszületett, jobban mondva, kidugta fejét a földből a »Torma«. Csakhogy szerencsére ez a Torma vajmi ártatlan növény, kevesen tüsszögnek tőle, nem úgy, mint a czimlapja ábrázolja. Sőt a mi Tormá-nk édes is. Ha gáncsol, dicsér is. Első oldalán Vas megye jobbjai mind megjelentek képekben és írásban. Tudja azt jól Kun Samu ur, a szerkesztő, hogy jobb a barát az ellenségnél. Okosan is cselekedte, hogy barátokat szerzett, nem ellenségeket. Ennek köszönheti, hogy még ép a feje.

A »Gazdasági Tudósító« és a »Tanügyi Értesítő« a szakok érdekeit szolgálja. –

Kőszegen 3 lap küzd a megélhetéssel: »Kőszeg és Vidéke«, »Günser Anzeiger«, »Günser Zeitung.«

Felső-Eőrött az »Oborwarther Sonntagszeitung« örökdió a vidék érdekei felett és jól vigyáz, nehogy a magyar nyelv terjedése valahogy elrontsa az ő gseftjét. – Körmenten a »Rába-vidék«-et olvassák, Muraszombaton: a »Muraszombat és Vidékét.« Összesen tehát 13 lapot nyomtatnak Vas megye területén. Azt mondják, ominosus egy szám, valamelyik meghal még ez évben. Vajjon melyik lesz az?

Tárgyalásunk végére értünk. A vázlatos képben ecsetelni akartuk azokat a művelődési mozgalmakat, a melyek megyénk területén a reformáció beköszöntésétől napjainkig lefolytak. Láttuk, hogy megyénk mindenben kivette bőségesen részét abból a munkából, a mely a magyar géniuszt, a magyar műveltséget és tudományt kifejlesztette. Rámutattunk, hogy főuraink voltak a művelődési törekvések istápolói, de a nemzet egyszerű gyermekei voltak azok a napszámosok, a kik a magyar műveltség fáját elültették, ápolták és gondozták. Küzdve nyomorral és üldözéssel nem tántorodtak el életök szentséges céljától. Életüket vetették kockára, hogy hirdessék és terjesszék az eszméket, a melyeket koruk sugallt. Áldás érte emléköknek.

Mi, gyöngé tehetségünkkel, némi anyaggal járultunk megyénk monográfiájának épületéhez, a melynek nemsokára készen kellene lennie. Mert itt az idő, midőn a vármegyei rendszer százados falai lerombolódnak, a megyei közigazgatás egybeolvad és a megyék földrajzi felosztásként fognak csupán szerepelni. Mielőtt tehát a falak összeomlanának, egybe kellene foglalni a megye történetét, hogy a későbbi kor lássa, milyen volt a megye belélete, milyen erők dolgoztak benne.

Amint a régmúltban a főurak, a hatalmi befolyással bíró egyének voltak a művelődés terjedésének kezdeményezői és előmozdítói: szintűgy a jelen korban is az értelmi és anyagi hatalommal bírók azok, kik a magyar kulturának mennél szélesebb területet igyekeznek meghódítani.

Hazánknak azon a területén, a melyen megyénk fekszik, a Dunántulon, új mozgalom indult meg kulturegyesület alapítása végett. Célja lenne ez egyesületnek, a mely már a megalakulás küszöbén áll, az, hogy hazánk nyugati, határos részén a magyarságot erősítse, eszméit terjessze és az idegen ajkuakat az édes magyar nyelv által a magyarsággal szoros kapocsba fűzze, édes testvérré tegye. Hadd terjedjen és erősödjék a magyar! Legyen mindenki, a ki e haza emlőin táplálkozik, szívvvel, lélekkel, nyelvvel édes, ne mostoha fia ennek a sokat szenvedett, mostohává lett fiaíért esengő hazának! Így fog virulni a hon és élni a magyar, míg ember lesz a földön!